

Magt og praksis

en kritisk konstruktion af et bourdieusk analyseperspektiv på integrationsarbejde

Larsen, Nanna Brink

Publication date:
2006

Citation for published version (APA):

Larsen, N. B. (2006). *Magt og praksis: en kritisk konstruktion af et bourdieusk analyseperspektiv på integrationsarbejde*. Roskilde Universitet.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

RESEARCH PAPERS

from the Department of Social Sciences

Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi

Research Paper no. 1/06

**Magt og praksis - en kritisk
konstruktion af et bourdieusk
analyseperspektiv på integrations-
arbejde**

Nanna Brink Larsen

Research Paper no. 1/06

**Magt og praksis - en kritisk
konstruktion af et bourdieusk
analyseperspektiv på
integrationsarbejde**

Nanna Brink Larsen

Roskilde University, Denmark

**Research Papers from the Department of Social Sciences,
Roskilde University, Denmark.**

Working paper series

The Department of Social Sciences is one of the largest at Roskilde University with 65 permanent scientific personnel together with several Ph.Ds, and other teaching staff. Most of the academic personnel have a background in economics, political science or sociology. It is a general goal of our department and the rest of Roskilde University to foster interdisciplinary teaching and research. The latter can be seen from the four main research lines of the department, namely:

- ❖ Welfare State and welfare society
- ❖ Public organisation and policy analysis
- ❖ Innovation and processes of change in service and industry
- ❖ Institutions, actors and institutionalisation
- ❖ Public sector economics, organisation and planning

The Research Papers from the Department of Social Sciences are edited by Associate Professor Susana Borrás & Janni Villadsen.

Please note that:

The papers are on a 'work in progress' form, which means that comments and criticisms in the form of feed-back are welcomed. For this purpose, the address(es) of the author(s) is specified on the title page. Readers must also be aware that the material of the working papers might be printed later in journals or other means of scientific publication in a revised version.

© The author(s)

All rights reserved. No part of this working paper may be reprinted or reproduced or utilised in any form or by any electronic, mechanical, or other means, now known or hereafter invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in writing from the author(s).

ISSN 1399-1396

Abstract

Formålet med dette arbejdspapir er at etablere et teoretisk perspektiv på socialt arbejde og integrationsarbejde, som lader plads til at se praktisk variation og flertydighed i et analyseperspektiv, der samtidigt er magtkritisk. Jeg vil argumentere for, at dette kan ske med udgangspunkt i Bourdieus prakseologi. De magtperspektiver, der ligger i prakseologien og i andre kritisk sociologiske tilgange til socialarbejdsforskning, kan imidlertid indebære en risiko for, at magt(-reproduktion) er det eneste, der bliver synligt for det analytiske blik. For at modvirke, at det magtkritiske kommer til helt at overskygge det praksisanerkendende, vil magtperspektiver på stat, bureaukrati og integrationsarbejde blive diskuteret kritisk, og der vil blive lagt op til en poststrukturalistisk læsning af Bourdieu, som skaber mere plads til agency og kompleksitet.

Keywords: Integrationsarbejde – forældreuddannelse – etnisk minoritet/majoritet – system/klient. (Magt)kritisk sociologi - Bourdieu – socialarbejdsforskning - institutionel etnografi. Prakseologi – poststrukturalisme – struktur – agency. Symbolsk vold – videnskapital og kategoriseringsmagt - doxa og refleksivitet - praktisk flertydighed, modstand og forhandling

Address for correspondence: nanna@ruc.dk

Magt og praksis - en kritisk konstruktion af et bourdieusk analyseperspektiv på integrationsarbejde

Af Nanna Brink Larsen , Roskilde Universitetscenter, Roskilde

Indholdsfortegnelse

INDLEDNING	7
1. BAGGRUND OG KONTEKST	9
FORSKNINGSPROJEKT OG CASE	9
INTEGRATIONSBEGREBET	9
2. SYMBOLSKE MAGTFORHOLD – INTEGRATIONSARBEJDET SOM MAGTPROBLEM	13
BOURDIEUSKE MAGTPERSPEKTIVER - ASSIMILATION/SEGREGATION SOM DEN SYMBOLSKE VOLDS DILEMMA	13
<i>Felt og kapital</i>	14
<i>Assimilation/segregation som den symbolske volds dilemma</i>	17
PRAKSEOLOGIENS SIGTE; DEN RADIKALE TVIVL (OG NØDVENDIGHEDEN AF AT RETTE EN RADIKAL TVIVL IMOD GENERALISEREDE REKONSTRUKTIONER AF STATEN OG BUREAUKRATIET)	18
OPSAMLING	26
3. INSTITUTIONEL ETNOGRAFI – DANSK SOCIALARBEJDSFORSKNING I KATEGORISERINGSMAGT	27
FÆLLESFLADER IMELLEM PRAKSEOLOGIEN OG INSTITUTIONELT ETNOGRAFISK FORSKNING I SOCIALT ARBEJDE	27
ANALYTISKE BEGRÆNSNINGER I INTERESSEN FOR ”DE BREDERE MAGTFORHOLDS FREMTRÆDEN I KONKRETE DOMINANSRELATIONER”	30
<i>ad 1, 2 og 3: Dekonstruktion og rekonstruktionen af sociale problemer som kategoriseringsmagts og ”den uerkendte magts” problem</i>	31
<i>ad 4 og 5: En dobbelt underbetoning af struktur og praksis til fordel for det institutionelle?</i>	34
OPSAMLING	35
4. HANDLINGSPROBLEMER	36
DEN SYMBOLSKE VOLDS DILEMMA - STABILT PARADOKS I SOCIALT ARBEJDE	36
BOURDIEUSKE PERSPEKTIVER PÅ HANDLING, KROPSLIG HHV. REFLEKSIV BEVIDSTHED, INTERESSER OG STRATEGI	39
<i>Habitus som kropslig mestring af forventede strukturelle muligheder</i>	39
<i>Er refleksiv praksis mulig?</i>	46
OPSUMMERING	50
OPSAMLING; MAGT OG PRAKSIS	51
DELTAGELSESLIGESTILLING SOM NORMATIVT ANKER	52
LITTERATUR	54

Indledning

Såvel indenfor forskning i socialt arbejde som i kultur- og etnicitetsforskningen er der en tendens til, at kritiske og praktiske perspektiver ikke følges ad, men grupperer sig i forskellige dele af det socialvidenskabelige felt. Praksis bliver *enten* objekt for magtkritik på en måde, der usynliggør variationer og alternative handlemuligheder, eller vidensproduktionen gør sig praktisk nyttig på en måde, der ikke rummer den kritik, som er mulig og nødvendig ud fra en konfliktteoretisk optik. Det vil imidlertid være frugtbart for den kritiske sociologiske mulighed for både at begribe mere komplekse praktiske logikker og at gøre sine resultater praktisk håndterbare, at arbejde med hvordan der kan etableres positioner imellem disse to poler.

Formålet med dette arbejdsrapport er derfor - på et rent teoretisk plan - at diskutere nogle af de problemstillinger, der ligger i at etablere et analytisk perspektiv på integrationsarbejde, der på en gang er magtkritisk og praksisanerkendende. Det vil i korte træk sige et forskningsperspektiv, der på den ene side stiller sig udenfor den praktiske fornuft, og dermed kan objektivere de magtprocesser, der måtte udspille sig mere eller mindre synligt i praktiske kulturmøder i socialt arbejde. Og på den anden side undlader at reducere praksis til det, der er synligt for det magtteoretiske blik, men derimod anerkender, at praksis rummer mere komplekse logikker, og ikke kun har en konstitueret rolle i forhold til magtstrukturer.

Jeg har ladet mit teoretiske udgangspunkt være funderet i Bourdieus prakselogi, fordi prakselogien tilbyder et perspektiv, der gør det muligt at beskæftige sig med det kulturelle mysterium omkring fællesskabets frembringelse (hvordan når vi i specifikke grupper frem til at handle nogenlunde enhedligt og meningsfuldt under hensyntagen til uskrevne kollektive regler?), men med fokus på hvordan sociale relationer og positioner dels har forskellige interesser i frembringelsen af kollektive meningsstrukturer, og dels tilbyder ulige adgang til forskellige meningssammenhænge/kulturelle felter. Det vil sige et konfliktteoretisk perspektiv på det sociale og integrationsarbejdets mulighedsbetingelser.

Det er målet igennem arbejdsrapporten at diskutere forholdet imellem forskellige analyseniveauer med hensyn til dels struktur/agent/institutionsfokuserede, og dels praksisteoretiske hhv. poststrukturalistiske analytiske perspektiver. I den forbindelse er det samtidigt et mål igennem diskussionerne omkring magt- og handlingsproblemer at positionere mig i forhold til nogle af de aktuelle "institutionelt etnografiske" bud på kritisk sociologisk forskning i socialt arbejde. Når jeg har valgt at positionere mig i forhold netop denne position, er det både fordi den har været svær at overhøre i form af publikationer og mediedækning siden bidraget til magtudredningen (Järvinen et al, 2002), og det derfor kan være meningsfuldt i sig selv at bidrage til denne del af debatten om dansk socialarbejdsforskning. Og, væsentligere, fordi den på en del områder har nogle grundantagelser om, hvad kritisk sociologi bør være, til fælles med prakselogien. Det betyder, at den institutionelle etnografi kan bruges til at illustrere nogle potentialer og begrænsninger i de former for kritisk sociologisk praksisforskning, der giver magten og det (institutionelt) strukturelle primat – et magtkritisk perspektiv, jeg både er indfanget i som en form for sociologisk habitus, og samtidigt forsøger at objektivere og overskride ved at lægge vægt på praksis' konstituerende karakter og den flertydige og forhandlede karakter af positionaliteten. Dermed vil jeg opdyrke et post-strukturalistisk perspektiv, der i min læsning ligger en kim til hos Bourdieu.

Det *første afsnit* skal kort introducere til andre elementer i det forskningsprojekt, arbejdsrapporten udspringer af. Det drejer sig især om min anvendelse af integrationsbegrebet (som ikke vil blive diskuteret i dybden her).

Struktur

I det *andet afsnit* rejses grundlæggende spørgsmål om *magtrelationer*, der nødvendigvis må adresseres i forbindelse med forestillingen om at integrere minoritetsborgere i majoritetsdominerede felter. Det gælder ikke mindst, når denne udmøntes i professionel praksis i et statsligt/kommunalt felt.

Mens det andet afsnit tager udgangspunkt i magtanalytiske perspektiver i Bourdieus prakseologi, vil det *tredje afsnit* søge at drage paralleller til en række nyere danske bidrag til socialarbejdsforskningen, hvori magtspørgsmålet også står centralt (særligt Mik-Meyer 2004, Järvinen og Mik-Meyer 2004, Järvinen, Mortensen og Elm Larsen 2002). Et fællestræk imellem Bourdieus prakseologi og fx Mik-Meyers institutionelt etnografiske analyser er, at de er optagede af forholdet imellem konkrete dominansrelationer og bredere (magt-)strukturer. I den institutionelle etnografi tager denne interesse, i min læsning, konkret form i en behandling af praksis og konkrete interaktioner som en manifestation af (overvejende institutionelle) strukturer.

Jeg vil argumentere for, at dette fokus kan virke begrænsende for blikket på kompleksiteten i social arbejdspraksis og særligt i forhold til at skabe analyser, der kan rumme forandringsprocesser og modsætninger (i mellem fx reproduktion og overskridelse, magt og ligeværdighed) i praksis, og at det følgelig kan være frugtbart at give mere vægt til handlingsaspektet.

Afsnit 4 vil derfor beskæftige sig med handling for – især med afsæt i Bourdieus habitusbegreb – at få diskuteret problematikker omkring handlingens reproducerende hhv. produktive karakter (og vilkårene for med afsæt i Bourdieu at åbne mere rum for overskridelse, uforudsigelighed og forandring i konkrete interaktioner).

1. Baggrund og kontekst

Forskningsprojekt og case

Arbejdsrapporten er et led i arbejdsprocessen knyttet til mit forskningsprojekt omkring kulturmøder i socialt arbejde. Forskningsprojektet er baseret på et casestudie af et udviklingsprojekt, som jeg af anonymiseringshensyn kalder PZZ i denne sammenhæng¹. For at pladsen til den teoretiske erkendelsesproces ikke skal konkurrere med grundigere analyser af dette materiale, har jeg valgt ikke i særligt høj grad at trække casen direkte ind i dette teoretiske arbejdsrapport, hvor jeg i stedet henter mine empiriske eksempler fra andre sammenhænge. Igennem feltarbejdet og den foreløbige analyse af casen, spiller det empiriske imidlertid hele tiden med som et bagtæppe, der er med til at rette mit blik imod visse teoretiske problemstillinger frem for andre, og derfor vil jeg meget kort præsentere et par træk her.

Udviklingsprojektet PZZ har haft som mål at adressere børns marginaliseringsoplevelser og skoleproblemer ved at forebygge samarbejdsproblemer i skolefaget. Dette har været knyttet til to delmål; dels at etablere et godt udgangspunkt for det senere samarbejde imellem Folkeskolen og forældre med etnisk minoritetsbaggrund, og dels at øge de involverede professionelles viden om minoritetsetniske forældres perspektiver på og problemer i forhold til Folkeskolen. Rent metodisk har det været et forældreuddannelsesprojekt, der tog form som socialt gruppearbejde.

Hvis vi på et helt overordnet plan skal konstruere analyseobjektet som en case inden for feltet 'integrationsarbejde', og have en idé om det empiriske felt, der spiller med i teorilæsningen, er det altså tale om en dialogisk og noget kulturaliserende version af integrationsarbejdet. Skoleproblemer og samarbejdsproblemer imellem etniske minoritetsforældre og majoritetsdominerede institutioner behandles i projektets selvforståelse som gensidige kulturelle vidensproblemer. Det betyder at det, casen har givet mulighed for at forske i, primært har været kommunikationsprocesser (og på grund af den stillesiddende mødeform, i høj grad verbale kommunikationsprocesser).

Desuden har projektet et kategorialt udspring i forestillingen om "udsatte forældre" og "forebyggelse" og et institutionelt udspring i Familieafdelingens udegående dele (hvor sundhedsplejen). Samtidigt har deltagerne ikke nødvendigvis "haft en sag" i Familieafdelingen, ligesom projektet har været afkoblet fra skolens hverdagspraksis. Denne særlige position udenfor socialforvaltningens og skolens daglige praksis påvirker også de (ambivalente) relationer, det er muligt at opbygge i interaktionen.

Integrationsbegrebet

Et af forskningsprojektets mål har været at arbejde med anvendeligheden og mulige indholdsudfyldninger af integrationsbegrebet som et normativt idealbegreb for interkulturel praksis og praksisanalyser².

¹ Udviklingsprojektet er et delprojekt under en bredere vifte af projekter, som igennem et par år har modtaget penge fra en pulje til "forældreuddannelse for socialt udsatte forældre med anden [sic] etnisk baggrund". Alle projekterne har været superviseret og evalueret af et socialt udviklings- og formidlingscenter, der har haft et begreb om "dobbelt læring" (dvs. en idé om læring hos både klienter og professionelle i interkulturelt socialt arbejde) i centrum. Jeg har været deltagende observatør i projektet fra planlægningsfasen i efteråret 2003 og igennem projektets ugentlige møder 5 gennem måneder i foråret 2004. Desuden har jeg interviewet både deltagere og professionelle i projektets opstart og ved dets slutning.

² Magt- og praksisdiskussionerne, som står i centrum her, udgør således kun en (mere meta-teoretisk) del af det teorifelt, som jeg beskæftiger mig med i forskningsprojektet, hvor jeg også

Ud fra en umiddelbar empirisk betragtning var PZZ's dobbelte læringsmål et fornuftigt element i et praktisk integrationsbegreb rettet imod familiararbejdsfeltet. Når socialforvaltningen griber forebyggende eller foranstaltende ind i familien på baggrund af en forståelse af børnene som "udsatte" eller "truede", er der tale om særligt smertefulde vilkår for kulturmøde, idet mødet foregår indenfor en per definition asymmetrisk magtrelation imellem (ofte ressourcetsvage, jf. Egelund 1997) borgere og socialarbejdere. I denne relation kan forældrene have behov for at vide noget om systemets logik. Samtidig har det danske velfærdssystem tilsyneladende meget at lære med hensyn til at hjælpe udsatte minoritetsbørn og deres familier at dømmе efter det behov for viden og metodeudvikling i relation til indsatsen og de beretninger om usikkerhed hos socialarbejdere, der fremhæves i praksis- og evalueringsforskning på feltet. Der kan derfor være et oplevet behov for en dobbeltrettet læreproces i praktisk socialt arbejde med etniske minoritetsfamilier.

Det dobbelte læringsperspektiv kan desuden knyttes an til en overordnet teoretisk forståelse for integrationsbegrebet. Integration (i Horsts, 1988, og Hamburgers, 1989, version) betyder, at minoriteters egen kultur bibeholdes, samtidigt med at de inkluderes i en fælleskultur. Hverken gruppe- eller fælleskultur er statiske, men udvikles i dialog.

Derved konstrueres integrationsbegrebet i modsætning til assimilations- og segregationsbegreberne, der på hver sin måde forbindes med en mere statisk tilgang til kultur. Det ene ved at søge opløsning af forskelle, mens der lægges vægt på etniske minoritetsborgeres deltagelse i fælleskulturen (m/u fokus på ligestilling i forhold til de fælles rettigheder, som majoritetsborgere måtte have), der ikke ses som fleksibel for etniske minoriteters eller andre bidrag. Det andet ved at insistere på forskellighed, men indenfor en essentialistisk, uddynamisk og ulighedsligimerende forståelse af disse.

Dette perspektiv på integration, som jeg vil kalde det *kulturelle/etniske integrationsbegreb*, rejser hovedsagligt spørgsmål, der handler om muligheden for at rumme og anerkende kulturelle forskelle imellem minoritetsgrupper og majoritetssamfund samtidigt med, at alle grupper er integrerede i et fællesskab med fælles regler og rettigheder. I praksis bliver dette let til et spørgsmål om, *hvilke* forskelle der rummes eller konstrueres i relation til mere eller mindre arbitrære grænser for fællesskab. Frugtbarheden af at tage denne diskussion på det overordnede, abstrakte plan kan forekomme noget begrænset.

Men spørgsmålet er naturligvis ikke uden relevans i konkrete handlesammenhænge, hvor det er det *dynamiske* aspekt ved dette integrationsbegreb, der peger på relevansen af læreprocesser indenfor socialt arbejde med etniske minoriteter³. I relation til Folkeskolen forhandles der fx om, hvad der må være forskelligt og hvordan minoritetskulturen får lov at gøre tilføjelser til majoritetskulturens institutioner, når minoritetsfamiliers behov for badeforhæng og kønsopdeling af omklædningsforhold bliver til en blodig debat

arbejder med begreber om integration, interkulturelle kompetencer og interkulturel kommunikation.

Integrationsbegrebet adskiller sig – sammen med anerkendelsesbegrebet – fra de begreber, der står i centrum i dette arbejdsblad ved netop at have et normativt indhold som "utopisk horisont" (jf. Kristensen 1997) for interkulturel praksis og dermed ikke blot være et neutralt redskab for praksisanalyser. De problemer, der måtte være i at bringe et normativt (positiverende) begreb ind i selskab med Bourdieus mere dekonstruktivt (negativerende) rettede begreber, vil – ligesom andre træk ved integrationsbegrebet – blive diskuteret andetsteds, men får ingen plads her.

³ Når der f.eks. foregår meningsforhandlinger omkring "det gode forældreskab", vil en sådan integrativ tilgang ideelt set vægte den gensidige læring om hinandens meningshorisonter og praktiske vilkår omkring forældreskab, og det sociale system vil delvist indoptage noget af denne læring, ligesom forældrenes rutiner vil blive udfordret. Det vil sige, at der foregår en læring på begge sider.

om ”integration”. I det observerede projekt udtrykker de deltagende forældre behov for at blive praktiske i forhandlingerne omkring sådanne konkrete kultur- (eller religions-) forskelle, og dermed for at forhandle mulige forandringer i organiseringen af rum og praksis i skolen.

Indenfor forskning i interkulturelle forhold indenfor socialt arbejde er flere imidlertid begyndt at vende integrationsbegrebet ryggen, fordi det i den dominerende integrationsdiskurs tenderer til at glide over i noget, der snarere kan forstås som assimilationstænkning. Derfor er det også afgørende at forskningen er påpasselig med ikke at reproducere hverdagsforståelser af integration, der ved nærmere eftersyn kan være i decideret modstrid med en teoretisk uddifferentiering af begrebet. I min læsning er den relationelle definition af ”det kulturelle integrationsbegreb”, dvs. dets naboskab til assimilation og segregation, dog ikke blot en svaghed, men også en styrke. Når begrebets definition er afhængigt af sin relationelle afstand til disse to begreber, bliver det nemlig nødvendigt konstant at huske på faren for glidning. Desuden minder begrebstrilogien i ”det kulturelle/etniske integrationsbegreb” om, at tendensen til glidning også har med en – nogen gange ambivalent – dobbelthed imellem værdier om forskelsrum og værdier om ligestilling/medlem af et fællesskab at gøre. Og denne dobbelthed går igen i den anerkendelses-/lighedsdualitet, som flere foreslår at sætte i stedet for integrationsbegrebet.

Samtidigt bør det kulturelle integrationsbegrebs spørgsmål om *kulturelle* forskelsrum og *kulturelt* fællesskab ikke stå alene. Der er en risiko for med et fokus på kulturel integration at reproducere en indbygget forudsætning om, at alle relevante konflikter og forskelle faktisk bygger på ”kultur” i nationalkulturel/etnisk forstand. Dermed glemmes den betydning, forskelle imellem socio-positionelle interesser og dispositioner kan have for en række konflikter, der måske er langt fra at have samme grad af reference til kulturelt-religiøse normer for passende opførsel, som fx spørgsmålet om rumlig kønsadskillelse imellem nøgne kroppe i offentlige institutioner. Interessen for hvordan forskellige positioner rummes indenfor et felt, der tilskriver sine deltagere fælles rettigheder, må tilføjes et mere socio-strukturelt blik for disse som sammensatte erfarings- og interessepositioner.⁴

Ved siden af sin kulturelle/etniske version er integration et klassisk sociologisk begreb, der har været tilknyttet forskellig betydning - fra de klassiske funktionalisters bekymring for samfundets sammenhængskraft, til nyere diskussioner omkring integration som spørgsmål om inklusion og deltagelse. Også her er spørgsmålet om balancen imellem ligestilling og forskelsrum centralt.

Indenfor socialarbejdsforskningen har Kristensen (1997) fx forsøgt at etablere et utopisk pejlemærke i begrebet om pluralistisk integration, som bl.a. handler om at blive givet og tilegne sig kompetencer til at deltage i forskellige sociale felter, og om ”at få lov”.

Frem for det kulturelle tilhørsperspektiv er deltagelsesperspektivet i centrum i dette *sociale integrationsbegreb*, ligesom det er det i Nancy Frasers (bl.a. i Fraser og Honneth 2003) begreber for social retfærdighed. Her er ”deltagelsesligestilling” (parity of participation) i min læsning ikke blot et

⁴ Desuden er det spørgsmålet, om integrationsbegrebet nødvendigvis hjælper os til at overskride et statisk blik på kultur blot ved at blive artikulert i modsætning til assimilation og segregation. Det er vigtigt at unddrage sig en kulturopfattelse, der forudsætter at kulturelle forskelle eksisterer på forhånd og i gruppen selv uafhængigt af andre grupperes forkonstruktioner af dem. Det er i mange tilfælde nødvendigt at interessere sig lige så meget for, *hvordan kulturelle forskelspositioner konstrueres* og hvordan der kæmpes om dem, som for hvilket rum, der er for at de kan blive inkluderet indenfor fællesskabets grænser. Det er nemlig spørgsmålet, om ikke også (ind imellem måske netop) den mest velmenende konstruktion af multikulturalistisk forskelsrum kan virke distancerende og marginaliserende, hvis den fx foregår indenfor en forsimplet, måske ligefrem nedladende konstruktion af andethed (jf. fx Nøhr Larsen om tolerant hverdagsracisme, 2004: 179).

retfærdighedsbegreb, men også et normativt ideal for sociale agents integration i sociale felter – ikke kun som kulturelle repræsentanter, men som sammensatte sociale og kulturelle positioner.

Endelig byder et pluralistisk socialt integrationsbegrebs vægt på deltagelsesmuligheder på en understregning af ressource- og inklusionsspørgsmål, der må medtages for at undgå segregeringsversionen af kulturel forskelsanerkendelse. Dette er et spørgsmål om, hvordan deltagelsesressourcer deles i majoritetsdominerede felter. Som Fraser påpeger, er det nødvendigt at operere med både lighed og anerkendelse som sideordnede retfærdighedsbegreber. Men hvor Fraser (i Fraser og Honneth 2003) især påmindes os om relevansen af at huske betydningen af, hvordan *materielle* ressourcer distribueres, betyder karakteren af de relationer, jeg studerer, at det kan være relevant at arbejde med et bredere ressourcebegreb, som det der knytter sig til Bourdieus kapitalbegreber.

Dette begreb om deltagelsesressourcer aktualiserer sammen med idealet om forskelsanerkendelse, de spørgsmål om forholdet imellem magt/vold og hjælp i integrationsarbejde, som jeg vil tage op i de følgende afsnit.

2. Symbolske magtforhold – integrationsarbejdet som magtproblem

Det følger af integrationsbegrebets tendens til glidning hen imod normalisering og assimilation, at spørgsmål om magt er centralt i forhold til integrative indsatser: kan man overhovedet forestille sig en statslig praksis, der ikke er assimilerende, underkastende og forskelsundertrykkende? Og omvendt; vil en mangelfuld statslig indsats overfor afstanden imellem minoritetsgrupperne og majoritetsinstitutionernes kultur uvægerligt føre til en reproduktion af strukturerede skævheder (segregation) imellem indflydelses- og deltagelsesmuligheder?

Ejrnæs og Skytte (2004: 249) lokaliserer et socialpolitisk dilemma, der består i,

”at indsatser overfor den socioøkonomiske undertrykkelse af etniske minoritetsborgere kan komme i modsætning til indsatser overfor den kulturelle og symbolske undertrykkelse af de samme borgere”.

Med Bourdieus *kapitalbegreber*, som jeg vil præsentere i dette kapitel, kan vi tænke dette dilemma en smule bredere. Det er ikke kun i forbindelse med økonomiske ressourcer, at minoritetsborgere kan have en mindre favorabel position, men også i forbindelse med andre handleressourcer. Dilemmaet i forhold til velfærdsstatslige integrationsbestrebelse er fortsat, at disse både kan kompensere for og bidrage til den positionelle ulighed imellem etnisk minoritet og majoritet, der vanskeliggør anerkendelse og dialog⁵. Ved at foregå indenfor naturliggjorte magtstrukturer risikerer integrationsarbejdet at forstærke de symbolske magtforhold, der gør assimilation/segregering til et sandsynligt udkomme af indsatsen. Dette kan i Bourdieus termer begrebsliggøres som den *symbolske volds dilemma*.

I dette afsnit vil jeg derfor afklare disse og andre centrale begreber hos Bourdieu, som er anvendelige i konstruktionen af analyseobjekter som ”socialt arbejde”, ”integrationsarbejde” og ”forældreuddannelse” som magtproblemer.

Bourdieuiske magtperspektiver - assimilation/segregation som den symbolske volds dilemma

Ud fra et Bourdieusk perspektiv er det lettere at konceptualisere glidninger hen imod enten assimilation eller segregering i interkulturelt socialt arbejde, end det er at forestille sig en integrativ praksis, som både er forskelsrummelig og tilbyder deltagelse i majoritetsdominerede felter som Folkeskolen og feltet for socialt arbejde. I Bourdieus begrebsunivers er magtuligheden og kampene omkring deres reproduktion nemlig konstituerende for det sociale rums logikker.

Bourdieu's ontologi (hvis man imod hans egen vilje alligevel kan tale om en sådan) er præget af den centrale plads, differentieringsprincippet *dominerende/domineret* har igennem de fleste af hans (teoretiske) tekster. Ud fra denne dikotomi, og det ontologiske primat han giver det konfliktsuelle, udrulles forskellige svar på spørgsmålet om samfundets mulighed, hvilket især betyder spørgsmålet om, hvordan det er muligt at opretholde en asymmetrisk orden

⁵ Og naturligvis omvendt; at minoritetspositionen i forhold til de velfærdsstatslige ydelser kan føre til både klientalisering eller til at man bliver afskåret fra samme services som majoriteten, til patologisering og overindgriben eller kulturalisering og underindgriben i sociale problemer. Skytte (2002) refererer således til et skisma imellem *hands off/hands on* tendenser indenfor (britisk) socialt arbejde med minoriteter. (Jf også Dominelli 1998, Baines 2002 for diskussioner af etniske minoriteters stilling i forhold til velfærdsservices)

som samfundsmæssighed, samtidigt med at kampe om og ulige adgang til magtfulde deltagelsespositioner er konstituerende for det sociale rum.

Felt og kapital

I sådanne kampe fremtræder aktører som strategiske⁶ deltagere i spillet om at opretholde eller tilkæmpe sig en *position* i et felt. En position, som kan være afhængig af at ekskludere konkurrerende aktører fra feltet eller i al fald fra de positioner, der har privilegeret adgang til at fastsætte *feltets kapitalforhold*, dvs. systemet for fordeling og værdisættelse af forskellige former for *kapital*.

I overordnede kategorier skelner Bourdieu imellem *økonomisk* (materiel) kapital, *kulturel* kapital (mestring af de distinktionsredskaber, der gør det muligt at vurdere og handle i overensstemmelse med de dominerende koder for god smag og dermed udvise smagfuld adfærd, bl.a. baseret på formel uddannelse men også på mindre formelle læringssammenhænge), *social* kapital (adgang til netværk og officielle positioner, der igen kan give adgang til fordele som position, økonomisk, kulturel og *symbolsk* kapital), og endelig metakapitalen symbolsk kapital, der giver adgang til den fordelagtige symbolske position, som bliver anerkendt og genkendt som legitim, hvilket betyder i overensstemmelse med dominerende principper for legitimitet. De andre kapitalformer kan således konverteres til symbolsk kapital, når de er i overensstemmelse med det dominerende system for værdisættelse i et felt.

Jensen (1998) har dertil konstrueret det analytiske begreb *national kapital* for den fordel, en aktør kan have blot i kraft af (at blive genkendt i) at tilhøre et nationalt fællesskab. Indenfor en nationalistisk diskurs som den, der aktuelt har en betragtelig plads i det politiske felt, i medierne såvel som i hverdagsdiskurserne i Danmark, kan national kapital forstås som en symbolsk kapital, der er gyldig i en del handlefelter i henhold til denne definition. Det vil sige, som en legitimitet, der tilskrives visse aktører simpelthen i kraft af deres (genkendelige) tilhør til den etniske majoritet, der dominerer værdisætningen af forskellige kropsmarkeringer, accenter, navne, geografiske biografier, religiøse tilhør og de andre tegn, der anvendes på markedet for national kapital. I og med at national kapital er den symbolske kapital, som folk med majoritetsetnisk baggrund får ved at blive tilskrevet en mere selvfølgelig position i nationen, knytter jeg det an til distinktionen imellem minoritets- og majoritetsetniske positioner. Denne distinktion indebærer en udgrænsning af relationelle positioner som konstitueres i magtforhold imellem symbolske positioner i national(istisk)e diskurser på forskellige niveauer. Derved adskiller min konstruktion af begrebet sig fra ”kulturel kapital”, der kan hidrøre fra ressourcer, som det kan være muligt at opsamle fra en position sammensat af forskellige distinktionsakser (køn, etnicitet, klasse, livsstil, alder osv.).

Begrebet om national kapital kan altså fremhæve betydningen af minoritets-majoritetsforholdet som en specifik dimension af sociale distinktionssystemer, så det træder frem hvordan denne magtakse fungerer som en mere eller mindre selvstændig distinktion, der kan overskygge andre kapitalforhold i situationer, hvor den nationale kapital får afgørende betydning som symbolsk kapital. Det gælder fx når Fremskridtspartiet på plakater under en valgkamp i dette årtusinde spørger til, hvem der skal have velfærdsstatslige midler ”Mustafa eller Morfar?”, hvorved det (i en kulturel nationalisme-diskurs) unationale ved Mustafas navn i modsætning til Morfars overskygger velfærdsstatsligt relevante positionelle forhold som økonomisk position, alder, familieforhold eller statsborgerskab (der kunne have været centralt i en politisk

⁶ Bourdieus strategibegreb er forankret i hans praksisteoretiske forståelse og bør ikke forveksles med fx Rational Choice-teoriernes forståelse af strategisk handling. Mere herom i afsnittet om handling.

nationalistisk diskurs⁷). Eller når en studerende med serbisk baggrund har cruiset rundt i byens natteliv uden at komme ind nogen steder "fordi vi var for sorte" (udtalt med ironisk overbærenhed henover et fodboldspil på RUC i 2003), og dermed ikke har været synlige i deres andre egenskaber som unge, velklædte, studerende, seksuelt kategoriserbare eller andet, der måtte fungere som differentierede ressourcer for (majoritets)deltagere i storbyens nattelivsfelt. Eller når de arabisktalende deltagere i et forældreuddannelsesprojekt som PZZ ikke spørges til andre elementer af deres erfaringsbaggrund end dem, der forbindes med det nationalkulturelle.

Begrebet om national kapital kan forlede os til at tænke kapitalbegrebet på et meget overordnet niveau, da magtforholdet imellem etnisk minoritet og majoritet er af en sådan karakter, at national kapital kan fungere som symbolsk kapital på så vidt forskellige felter som det politiske, nattelivsfeltet og feltet for socialt arbejde. *Feltbegrebet* gør det ellers netop muligt at se mere differentieret på, hvad det er for kapitalformer, der giver adgang til fordelagtige positioner i forskellige felter. Felt-begrebet erstatter (sammen med det mindre specifikke "sociale rum") begrebet om et "samfund", hvis konnotationer af sammenhæng og ensartethed, Bourdieu ønsker at undgå.

Et *felt* er et netværk af relationer imellem positioner, som er samlet omkring et spil med en bestemt logik. I overensstemmelse med Bourdieus konfliktteoretiske udgangspunkt, er feltets deltagere engagerede i kampe imellem interessepositioner. Sådanne positioner kan kæmpe for at fastholde eller destabilisere feltets grænser og logik samt værdien af forskellige kapitalformer på feltet, dvs. om at fastholde eller ændre den relative værdi af den form for kapital, en specifik position besidder. Men de er enige om, at der er noget at kæmpe om. (Bourdieu 1996, 28 + 87-91)

Staten og det bureaukratiske felt

En af styrkesiderne ved Bourdieus begreber, er at de er *tomme* (jf. bl.a. Bourdieu 1996), hvilket gør det muligt at navigere uden om risikoen for deduktiv universalisme. De tomme, relationelle begreber skal nemlig indholdsudfyldes konkret i forhold til de felter, man studerer. Jeg har valgt at illustrere Bourdieus indholdsudfyldning af feltbegrebet og de tilknyttede kapitalbegreber ved at tage udgangspunkt i hans analyse af det bureaukratiske felt, fordi det sociale arbejde foregår i underfelter her indenfor.

Igennem analysen af det bureaukratiske felts historiske opkomst (Bourdieu 1997, 97-133) konstruerer Bourdieu med udgangspunkt i kapitalbegrebet de sammenfaldende historiske processer, hvorigennem nationalismen, statens legitimitetsformer og de bureaukratiske former bliver til. Den væsentligste proces omkring disse bliver i Bourdieus optik en koncentration af kapitaler i staten. Med koncentrationen af den fysiske magts kapital (monopolet på legitim voldsudøvelse) og den heraf nødvendiggjorte koncentration af den økonomiske kapital (med bl.a. nationaliseringen af retten til at opkræve skat og udstede penge), følger et behov for at koncentrere den symbolske kapital i staten samtidigt med, at den flyttes fra personer i enevældet til den demokratiske stats upersonlige magt og monopol på at repræsentere Det Universelle.

Staten bliver det primære sted for koncentrationen af den "symbolske kapital af anerkendt autoritet" (Bourdieu 1997: 114). Ligesom "det nationale" danner basis for den (demokratisk national-)statslige autoritets legitimitet, er bureaukratiets symbolske kapital nært knyttet til en universalistisk diskurs, en forestilling om bureaukratisk praksis i overensstemmelse med det fælles bedste, det universelt fornuftiges dyd.

⁷ Jeg differentierer her imellem en kulturel nationalisme, der bygger på forestillingen om fælles kulturel "volksgeist", og en politisk nationalisme, der stiller medborgerskabet i centrum for, hvad det binder nationen sammen. (for en basal introduktion til skellet imellem politisk og kulturel nationalisme, se Smith 1998 samt Østergårds artikel i Andersen og Kaspersen 2000)

Videnskapital og forholdet imellem symbolsk og "objektiv" magt

En anden koncentrationsproces gælder således videnskapitalen. I og med at staten "indtager Altings, hele samfundets, synspunkt, er den ansvarlig for alle de *sammenfattende* operationer i samfundet" (1997:112, Bourdieus fremhævnings), og dermed bliver den også centrum for de registrerende, objektiviserende og kodificerende operationer, der kommer til at danne fundament for et samlet kulturelt marked.

Til den centraliserede og monopoliserede videnskapital hører en privilegeret position i forhold til at kende og kategorisere *sociale problemer*. Statens rolle som problemproducent kan forstås i relation til den tese, at statens (og bureaukратиets) symbolske kapital tager form som et privilegeret udsyn over det universelle, det kollektivt fornuftiges dyd, og dermed også over det for kollektivet problematisk partikulære, udydige og ufornuftige. Dette understøttes af, at staten er udstyret med kategoriseringsmagt, der gør det muligt at gennemsætte statens synspunkt på "det problematiske" på forskellig vis (også baseret på den måde Det Universelle bliver til specifikke *doxiske* synspunkter i forskellige felter⁸), og dermed på det, der bør gøres til objekt for normaliserende og integrerende praksis.

På grund af denne sammenhæng imellem magt og konstruktionen af sociale problemer er det derfor nødvendigt at konstruere og dekonstruere socialvidenskabelige problemer frem for blot at reproducere dem i overensstemmelse med – i følge Bourdieu – statens og dermed magtfeltets billede af det problematiske. Det gælder for så vidt også de hverdagskonstruktioner, der ikke er forankret i staten, men er baseret på symbolske magtstrukturer i det bredere sociale rum.

Den centraliserede videnskapital gælder ikke bare den institutionaliserede viden, som bl.a. repræsenteres i uddannelsessystemerne og videnskaben. Den viden, som staten ifølge Bourdieu har magt over, rækker langt ud over det videnskabelige felt:

"Mere præcist udtrykt er den symbolske kapital lig med den form, som enhver kapital antager i det øjeblik den opfattes på basis af nogle opfattelseskategorier, der er resultatet af kropsliggørelsen af de opdelinger og modsætninger som er skrevet ind i den pågældende kapitalforms fordelingsstruktur (fx stærk/svag, stor/lille, rig/fattig, dannet/udannet etc.). Heraf følger at Staten, der jo råder over midlerne til at indprente og sætte nogle vedvarende anskuelses- og opdelingsprincipper igennem som matcher dens egne strukturer, par excellence er stedet, hvor koncentrationen og udøvelsen af den symbolske magt finder sted" (Bourdieu 1997: 115)

Samtidigt med, at forholdet imellem symbolsk kapital og symbolske og objektive strukturer på den måde rækker langt ind i hverdagslivet, må uddannelsessystemet - med den centrale plads Bourdieu giver staten her – nødvendigvis ses som et vigtigt "middel til at indprente og sætte nogle vedvarende anskuelses- og opdelingsprincipper igennem som matcher statens

⁸ Min læsning af Bourdieus pointer om universalisme i det følgende er filtreret af Laclaus universalisme-perspektiv (2002), der kort sammenfattet handler om, at det universelle kun findes som en midlertidig fastfrysning og hegemonisering af noget partikulært, idet det dels altid må inkarneres i konkrete kroppe, og dels er umuliggjort af det uendelige flow af forskelle, som udgør diskursteoriens (jf. Laclau og Mouffe 1985) sociale rum. Laclau (2002) diskussion af det universelles mulighedsbetingelser er i min læsning (trods sit politisk filosofiske og diskurskonstruktionistiske udgangspunkt) kompatibelt med Bourdieus konfliktteoretiske tilgang til logikker og dispositioners positionerede karakter, og kan berige hans pointer om stater og bureaukraters position. Ud fra diskursteoriens anti-essentialistiske optik er det universelle en filosofisk umulighed som andet end en inkarnation af *ideen om* det universelle i partikulære kroppe, der ikke kan repræsentere det, men derimod vil fikser det i en midlertidig form. En sådan fiksering indebærer selektion, inklusion og eksklusion, og det Universelle kan derfor ikke være absolut. Det understreger jeg ved at skrive det i navneform, dvs. Det Universelle, frem for i tom og generel form ("det universelle" – der kun findes som idé).

egne strukturer". Et klassisk eksempel kunne være den måde, tests vurderer den testedes mestring af "testens vidensform" (fx en formaliseret, skolet form for matematik) og samtidigt gennemsetter den som overlegen i forhold til andre vidensformer (som den praktisk fungerende hverdagsmatematik, der i testen simpelthen vil fremstå som ikke-matematik på grund af sin manglende konformitet med de regler, til hvilken kendskabet testes) (jf. Lave, 1988).

På den måde reproduceres forholdet imellem objektive og symbolske magtrelationer. Den objektive magt til at gennemsatte de dominerende anskuelser- og opdelingsprincipper som universelle, skaber symbolske strukturer, der bekræfter den dominerende positions legitimitet som Universel, dvs. styrker de bureaukratiske institutioners symbolske kapitalform.

Assimilation/segregation som den symbolske volds dilemma

En af de mekanismer hvorigennem dette forhold reproduceres er det handlingsdilemma, den symbolske vold sætter dominerede positioner i, når de står overfor en dominerende positions symbolske magt til at påtvinge udbredelsen af deres partikulære vurderingskategorier, som var de universelle. Dilemmaet udgør en double bind situation (i Batesons version af begrebet⁹): som domineret kan man underkaste sig de dominerende vurderingskategorier og dermed bekræfte den magtstruktur, der producerer ens egen ufavorable position, ved samtidigt at bekræfte værdiløsheden af egne vurderingskategorier. Dette gælder fx hvis man underkaster sig den skolede matematiktests nedvurdering af ens praktiske regnefærdigheder, og bidrager med at påstemple sig selv med et behov for skoling og reproducere det dominansforhold, der gør det muligt for skolematematikere at vurdere dette behov. Eller man kan fastholde sin symbolske positionering - fx forfægte værdien af hverdagsmatematik ved at afvise skolematematikens relevans ("jamen, jeg regner altså sådan her") - og dermed bidrage til sin egen marginalisering, som en, der ikke mestrer de dominerende koder, der fremstår som naturlige og universelle.

Det er netop det naturlige skær, der muliggør den stabiliserende disciplinering, den symbolske vold kan bibringe. Den brede anerkendelse af dominerende koder som universelle og fornuftsmæssigt overlegne gør det muligt for dominerende positioner at udøve symbolske pålægninger og/eller nedvurderinger over dominerede uden nogen af parternes erkendelse af dette som et magt- eller voldsforhold. Miskendelsen af dette magtspørgsmål og naturliggørelsen af dominerende meningsstrukturer er på den måde magtens støtte/forudsætning.

Denne miskendelse sker, når de dominerende koder bliver til doxa. Doxa er det, som er naturliggjort i specifikke felter, det der således ikke problematiseres og hvis magtgenese ikke erkendes, fordi dominansen har nået det naturlige og universelles symbolske kapitalniveau.

Socialt arbejde i almindelighed og integrationsarbejde specifikt indebærer en høj risiko for symbolsk vold, fordi magten til at definere det normale og det problematiske er skævt fordelt i relationens udgangspunkt. I det kulturelle integrationsbegreb ligger som regel en forudsætning om et forhold imellem en majoritet og en minoritet, og dermed om positioner i ulige

⁹ Jeg mener at den symbolske volds dilemma kan læses som en sociologisk version af de en double bind- situationer, Bateson bruges til at definere i psykologien, fordi den stiller dominerede aktører i en situation, hvor det, uanset hvad de gør, vil give utilfredsstillende resultater og føre til negative sanktioner overfor deres vurderingskategorier og/eller deltagelseschancer: "Hvis du siger at denne kæp er virkelig, slår jeg dig med den. Hvis du siger at denne kæp ikke er virkelig, slår jeg dig med den. Hvis du ingenting siger, slår jeg dig med den." (Bateson ref. i Engeström 1998). Erstat i relation til begrebet om symbolsk vold kæppen med vurderings- og praksisformer og udvid virkelig med rigtig og passende, og tilføj det, at det sociologiske blik ikke primært ser situationen som udtryk interpersonelle forhold, men for et socio-strukturelt forhold, der stiller underordnede sociale positioner i symbolske voldsdilemmaer.

afstandsforhold til dominerende versioner af det universelle og offentligt fornuftige. Når det praktiseres i ”integrationsarbejde” (som fx i et projekt, der skal bringe minoritetsetniske forældre tættere på at være fornuftige, kyndige og helst smagfulde agenter i et institutionelt felt, hvis logik er forankret i majoritetens socialt-rumlige historie), så er der en oplagt risiko for, at minoritetsaktørerne på de områder, hvor der er forskel på deres dispositioner og dem, de anbefales at tilegne sig, stilles overfor et dilemma: de kan tilpasse sig de koder, der fungerer som deltagelsesbetingelser, hvilket kan indebære deltagelse i nedvurderingen af egne dispositioner, eller de kan fastholde afstanden og dermed risikere at nægte sig selv en deltagelsesposition på lige fod med majoritetsdeltagere. På den måde kan vi anskue integrationsbegrebets glidning imellem assimilation og segregation som et udtryk for den symbolske volds dilemma.

Prakseologiens sigte; den radikale tvivl (og nødvendigheden af at rette en radikal tvivl imod generaliserede rekonstruktioner af staten og bureaukratiet)

For at undgå at reproducere de forhold, der gør symbolsk vold til et interaktionsvilkår imellem minoritets- og majoritetsaktører via den doxiske karakter af magtfulde problemforståelser og (med sammenhængen imellem objektive og symbolske magtforhold) deres objektive magtbase, er det nødvendigt at konstruere sit forskningsobjekt med en ”radikal tvivl” overfor problemer, der forekommer selvfølgelige (jf. bl.a. Bourdieu 1996). Dette indebærer følgelig en analytisk opmærksomhed på, hvordan det tilsyneladende indlysende (universelt fornuftige) er blevet til som en dominerende, men arbitrær, konstruktion, og heri hvordan objektive magtforhold muliggør den symbolske magt, en dominerende opfattelse måtte have.

Bourdieu tvivler på staten, der de- og rekonstrueres som analyseobjekt igennem analysen af det bureaukratiske felts historiske opkomst (Bourdieu, 1997, 97-133). Her konstruerer Bourdieu indenfor sit eget feltanalytiske begrebsapparat de forbindelser i mellem nationalismens ideologi, statens legitimitetsformer og de bureaukratiske former, som en del nationalismeforskning også beskæftiger sig med. Det handler især om de historiske processer hvorigennem nationalismen er forbundet med den suveræne (national-)stats opkomst, demokratiet og den almene grunduddannelse. Den nationalistiske ideologi konstruerer et sammenfald imellem folk (nation), fysisk form (territorium) og magtens form (stat) i det moderne (jf. fx Taylor og Flint, 2000), som er nødvendigt for, at magtens demokratiske legitimitetsform kan afløse suverænen. Samtidigt gør den tilknyttede risiko for pøbelvælde det relevant for den fremvoksende bureaukratiske stat at forme en befolkning med politiske rettigheder igennem basale sociale rettigheder og særligt den almene ret og pligt til grunduddannelse – ”political democracy needed an educated electorate” (Marshall 1964: 82)¹⁰.

¹⁰ Indførslen af den almene grunduddannelse kan også forstås med mere direkte reference til nationalismens opkomst. Nationalismeteorikeren Gellner (Smith 1998: 27-46), som er interesseret i hvordan nationer produceres i forbindelse med industrialisering og urbanisering, forbinder fx grunduddannelsen med et behov for ensartede sproglige kompetencer, som vokser frem med industrialiseringen – den homogeniseringsproces, der i Bourdieus analyse bliver muliggjort af koncentrationen af kapital i staten. I Gellners ”anden teori” (Smith, 1998: 29ff, Gellner, 1983) lægges vægten på uddannelsessystemets rolle i moderne vækstorienterede og urbaniserede samfund, hvor arbejdet bliver mere semantisk end manuelt, og kommunikationen i højere grad afhænger af fælles koder med kontekstfri mening. Det nationale uddannelsessystems opgave er at installere loyalitet overfor nationen i borgerne (Smith, 1998: 39), idet den moderne borger ifølge Gellner (1983: 36) er loyal overfor kulturen snarere end overfor monarken eller troen.

Et andet felt, som bliver relevant i forbindelse med den moderne stats regulering af nationen, er familiepolitikken og det sociale arbejde med bl.a. at beskytte samfundet imod farlige børn og børn i fare, for dermed at forme befolkningen også med henblik på fremtiden (jf. fx Donzelot 1995, Egelund 1997). Mens disse (for Donzelots vedkommende Foucault-funderede) perspektiver fokuserer på statens behov for at regulere og producere nationen, bliver det hos Bourdieu kapitalkoncentrationsprocesserne, der er centrale i forklaringen på ny statslige praksisser.

Netop den koncentration af videnskapital, der sker i den moderne stat, betyder at "staten" er en af de analysegenstande, man i høj grad må nærme sig med radikal tvivl (jf. Bourdieu 1997), og det er det, Bourdieu gør ved at dekonstruere det universelle statslige synspunkt, som er resultat af de kapitalkoncentrationer, der ligger bag det bureaukratiske felts opkomst¹¹. Dette gør det muligt at pege på det universelles magtgenese, og på hvordan forestillingen om et universelt synspunkt i sig selv udgør en base for symbolsk vold - man kan måske nærmest tale om statens og bureaukratiets "universalismekapital" som betingelsen for opretholdelsen af symbolsk dominans.

Den konkrete indholdsudfyldning af de tomme begreber om felt- og kapital, som sker i analysen af det bureaukratiske felts opkomst, har således den styrke, at den kan åbne for det interessante dilemma omkring universalisme og magt i forhold til bureaukratisk praksis ligesom den kan eksemplificere nogle af potentialerne i feltanalysen som en analysestrategisk form for radikal tvivl. Det gælder bl.a. diskussionen af videnskapitalen, som kan skærpe blikket for den symbolske vold, der ligger i statens kontrolfunktioner – ifølge Ejrnæs (2004) specifikt i de offentlige services, der ikke er materielt omfordelende.

Men for at fastholde begrebsapparatets styrke er vi også nødt til at vende tilbage til målet om at erstatte grand theories og generelle ontologier med et tomt analyseapparat, der skal indholdsudfyldes i specifikke kontekster. Der er nemlig et par problemer ved umiddelbart at generalisere analysen til alle bureaukratiske felter, dvs. felter og underfelter der er situeret anderledes i tid, rum og niveau. Derfor er der grund til også at rette et tvivlende blik imod denne dekonstruktion af staten og bureaukratiets universalismekapital på i al fald to punkter.

Koncentration og uddifferentiering i bureaukratiske underfelter

For det første er det nødvendigt at nuancere det billede af ét monolitisk bureaukratisk felt, som kan blive produktet af den Bourdieu-læsning jeg ind til

Smith (1998: 40-41) mener i forlængelse heraf, at uddannelsessystemets opgave i "liberale og demokratiske stater" kan ses som det at *forene* befolkningen snarere end det at *homogenisere* den indenfor plurale og i nogle tilfælde ligefrem multi-kulturalistiske stater. Smith ser her ud til at forudsætte, at liberale stater faktisk realiserer integrationsidealet i de nationale uddannelsessystemer. Jeg mener imidlertid, at det nødvendigt at skelne imellem dette liberale ideal og de kontinuerlige skred hen imod segregation og/eller assimilering, som *også* sker i den virkeliggjorte liberalismes uddannelsessystemer. Bourdieu understreger (med udgangspunkt i det franske grunduddannelsessystem, jf. Bourdieu og Passeron 1990) i høj grad den fortsatte differentiering og sortering igennem skolen. En specifik dansk indvending kunne desuden rettes imod det, at Smith baserer sin antagelse på, at de fleste stater er etnisk plurale på en måde, der har blokeret homogeniseringsforsøg. Da Danmark i usædvanlig grad har taget form som en mononational stat, har der været et rum for assimilatoriske skolepraksisser fx i forbindelse med det, at der er tale om 1 klart majoritetssprog. Hvis der er pluralitet i det danske skolesystem, kan det snarere forbindes med decentrale styringsformer – ikke mindst styrelsesreformen i 1989 og rammebestemmellesstyringen – som influerer forholdet imellem det nationale og det kommunale, men ikke på forholdet imellem forskellige etniske grupper.

¹¹ I et nationalismeteorisk perspektiv kunne den tilsvarende tvivl i stedet for bureaukratiet have været rettet imod produktionen af "nationen" som det folkelige "vi", der inkarneres i statens partikulære felter og aktører. Analysen trækker dog tilsyneladende snarere veksler på Webers klassiske konstruktion af bureaukrati og bureaukrater, hvis egeninteresser i det universalistiske bureaukrati bliver konceptualiseret igennem felt- og kapitalbegreberne i Bourdieus version.

nu har præsenteret med udgangspunkt i ”I statens ånd. Det bureaukratiske felts opkomst og struktur” (Bourdieu 1997: 97-133). Hvis vi baserer vores læsning på denne analyse, forekommer Bourdieus perspektiv på staten lovligt præget af centralisme. Det kan til en hvis grad ses i lyset af hans rumlige position - den franske stat er mere centralistisk end den danske.

Men i kølvandet på koncentrationsprocessen, påpeger Bourdieu dog, sker den tilsyneladende modsatrettede, centrifugale proces af uddifferentiering i bureaukratiske underfelter med delvist autonome logikker. I forlængelse af både uddifferentieringstesens og tvivlen på ”staten som magtfelt”, må vi endvidere tvivle på den centraliserede forståelse af staten, der ligger til grund for den franske bureaukratikritik. Selvom uddannelsessystemet fx er ”statsligt”¹² og samtidigt et vigtigt felt for produktion og udbredelse af symbolske strukturer, må vi være opmærksomme på risikoen for at overdrive koncentrationstesens på en måde, der giver feltanalytiske optik mindre brod ved at antage ”det nationale” som et homogent kulturelt felt blot med ny termer. ¹³

I henhold til mit analytiske formål, er dette en meget vigtig side af Bourdieus feltanalytiske optik. Når bureaukratiet dermed forstås indenfor denne mere flertydige og kontekstfølsomme forståelse af sociale rum, som Bourdieus feltbegreb muliggør¹⁴, bliver det muligt at konstruere analysegenstanden socialt arbejde/integrationsarbejde som et bureaukratisk praksis-underfelt på en langt mere interessant måde, end den mere generaliserende diskussion af det bureaukratiske felt kunne antyde. For mens et monolitisk, centralistisk blik på staten og bureaukratiet kunne forlede os til at tro, at bureaukrater igennem en Bourdieusk optik må danne én position med én type fornuft, udsyn og interesse/orientering, betyder tesen om uddifferentiering af relativt autonome felter, at vi i højere grad kan anerkende pluralitet og ligefrem modsætninger inden for det (velfærds-)statslige felt¹⁵.

Det er Bourdieu (1998, 1999) selv inde på med sin skelnen imellem ”statens højre og venstre hånd”, og pointeringen af de problemer, der opstår, når den højre hånd ikke ved, hvad den venstre hånd gør. Der kan altså være tale

¹² I Danmark er Folkeskolen i øvrigt reguleret af en rammelov, giver plads til forskelle i mellem skoleforvaltning på kommunalt niveau, ligesom skolebestyrelserne (i noget mindre grad, jf. Cranil 1994) skaber mulighed for forskelle på skoleniveau, og lærernes metodefrihed på undervisningsklasserumsniveau.

¹³ Faktisk er grunduddannelsesfeltets historie i Danmark et ligeså godt eksempel på simultan koncentration og uddifferentiering som på hvordan disse er et resultat af forskellige historiske situationer og kampe. I første omgang har den klasse- og urban-/ruraldifferentiering, der var i den tidlige statslige skole imellem almuens skole og borgerskabets latinskoler gradvis været modificeret igennem Folkeskolens udvikling hen imod ”enhedsskolen”. Nogenlunde sideløbende har der været en differentiering af grundskolefeltet forbundet med dels omdannelsen af skolepligten til den generelle *undervisningspligt* i midten af det 19. århundrede, hvilket i dag danner grobund for en række forskellige statsstøttede fri- og privatskoler, og dels det frie valg af folkeskole først indenfor egen kommune, og nu også på tværs af kommunegrænser. I disse processer har forskellige (religøse, pædagogiske, oplysningsfilosofiske, rurale/urbane og politiske) positioner kæmpet om den fordeling af ligheds- og frihedsmuligheder, der produceres i grunduddannelsesfeltet. Denne kamp er både foregået i staten og i den pædagogiske praksis igennem bl.a. reformpædagogiske forsøg, etablerede bondehøjskoler osv. Dermed kan der være grund til at tro, at også grunduddannelsesfeltet i en dansk kontekst kan ses som eksempel på den rolle, som folkelige bevægelser (jf. Schmidts (1995) diskussion omkring den skandinaviske velfærdsstat) har spillet i opbygningen af velfærdsstaten, heri den simultane homogenisering og uddifferentiering af feltet. (Ussing Olsen 1986, Skovgård-Petersen 1978, Held 1983).

¹⁴ I min læsning har Bourdieu - netop i den specifikke analyse af det bureaukratiske felts opkomst - trods pointen om denne dobbelthed reelt et lidt tungere fokus på koncentrationsprocessen end på de sideløbende differentieringsprocesser. Endvidere understreges dette af en retorik, der er på vippen til reificering af staten og bureaukratiet som monolitiske enheder, som fortælles frem i et sprog der nærmest giver disse institutioner agentegenskaber, dvs. installerer staten som meta-agent. (Bourdieu 1997: 97-133, Bourdieu og Accardo 1999: 181-207) Det kan hænge sammen med den privilegering, han giver staten som magtfelt, trods den generelle feltteoretiske pointe om delvist autonome felter.

¹⁵ - som med kommunale og amtslige strukturer i Danmark måske snarere skulle kaldes det offentlige felt, hvis ikke dette allerede var så ladet med forskellig mening.

om forskellige typer af viden, og dermed om forskellige former for videnskapital. Mens den højre hånds politikere og administratorer ved noget om det sociale på en overordnet, og i stigende grad økonomisk og administrationsrationel måde, ved den venstre hånds socialarbejdere (i bred forstand) noget mere praktisk om de sociale konsekvenser af de politiske og administrative praksisser, der udføres af med højre hånd (Bourdieu, 1998). Det må være en feltanalytisk nødvendig konsekvens af, at felter har forskellig logik afhængigt deres placering og historie.

Institutionel kapital

Det ligger således i forlængelse af feltbegrebet, at forskellige institutionelle felter præges af forskellige logikker, og at det at være ”professionel” er en position, der kan knyttes an til besiddelse af de feltspecifikke former for videnskapital, der giver adgang til positionen. Dette indebærer en mere praktisk og mindre objektivistisk og universalistisk opfattelse af viden, hvilket passer til Bourdieus skelnen imellem teoretisk og praktisk viden¹⁶.

Jeg finder det relevant at arbejde med et begreb om institutionel kapital, som også kan understrege betydningen af den position og de praktiske erfaringer, aktørerne har med ind i projektet i relation til sådanne bureaukratiske underfelter.

I første omgang kan det naturligvis have betydning, i hvilken udstrækning og form en position har feltrelevant social kapital, dvs. officiel position og adgang til netværk og position i det specifikke felt (fx Folkeskolen) og forbundne institutionelle felter (fx danske daginstitutioner og privatskoler). En aktør, der har feltrelevant videnskapital kan bl.a. besidde en praktisk mestring af feltets struktur på en måde, der gør det muligt at henvende sig til de rigtige hjælpere på den rigtige måde og det rigtige tidspunkt. Desuden kan institutionel kapital indeholde aspekter af kulturel kapital, dvs. kendskab til de koder, som muliggør (kommunikativ) adfærd, der tæller som smagfuld og passende i feltet. En aktørs institutionelle kapital vil således være sammensat af aspekter af social kapital, kulturel kapital og af videnskapital i betydningen praktisk mestring af de dominerende redskaber til legitim handlen og vurdering, som kan være erhvervet igennem praktiske erfaringer med det specifikke institutionelle felt eller felter, der ligner.

Det er åbenlyst, at der er forskel på både volumen og karakteren af den sociale og symbolske kapital, forskellige aktører har i et institutionelt felt, hvor nogen af dem bliver konstrueret som nyttilkomne – eller ligefrem *næstentilkomne* – der skal integreres i feltet via den introduktion, som tilbydes af de andre aktører; professionelle, der er givet autoritet til at integrere. Men når jeg vælger at bruge den sammensatte konstruktion ”institutionel kapital” er det altså fordi det understreger hvordan også institutionel erfaring kan give en række fordele, som gør det lettere for agenten at deltage og indtage en tilfredsstillende (også hvis den er underordnet) position i det institutionelle felt. Og netop i dette felt. Det skal dog ikke forstås sådan, at jeg med institutionel kapital blot refererer til et spørgsmål om organisationskendskab. Dette er en lidt for snæver konstruktion, selvom *erfaring* med det specifikke organisatoriske felt naturligvis må være et meget centralt aspekt, ligesom socialisering til et bredere felt af lignende organisationer eller praksisfelter kan fungere som institutionskapital. Der kan dog også være tale om erfaringer med kulturelle institutioner¹⁷ i mere diffus forstand, som bliver transformeret til institutionel kapital i konkrete felter.

¹⁶ Det kan også løse op i forhold til de (Weber-inspirerede) definitioner af professionsbegrebet, der udelukker semi-professioner uden patent på egentligt videnskabelige vidensformer.

¹⁷ Institutionsbegrebet refererer både til den objektiverede form som ”organisationer” og til dets mindre formaliserede form som ”institutionaliseret praksis og fortolkning”. I forbindelse med institutionel kapital lægger jeg mest vægt på den første betydning, mens kulturelle institutioner oftest vil referere til den sidste betydning.

Et eksempel kan være den rolle "skilsmissekultur" får i Bo, Christiansen, Gehl og Rump (2000)'s bidrag til et andet felt for socialt og juridisk samarbejde med forældre-som-klienter; behandlingen af svære samværssager på baggrund af deres professionelle erfaringer fra Københavns Overpræsidium. I kapitlet om etniske minoriteter skriver Bo et al, at de etniske minoritetsforældre har samme samarbejdsproblemer i forhandlinger om skilsmissebørns samvær, men ind i mellem i forstærket form. Når de forbinder dette med, at der i Danmark igennem et par årtier er etableret en høj grad af "skilsmissekultur", som ikke nødvendigvis deles af flygtninge og indvandrere – og måske særligt ikke af deres bredere familiære netværk, som også kan række ind i hjemlandet – så etablerer de "skilsmissekultur" som en erfaringsbaggrund, der letter samarbejdet imellem fraskilte forældre og de medierende institutioner. Dermed transformeres nogle kulturelle dispositioner og praksisformer, der i andre felter (fx det romantiske, religiøse eller i socialarvs-statistikens felter) er meget langt fra at blive tillagt positiv værdi, til en institutionel kapital med gyldighed i feltet for samarbejde omkring skilsmissebørn¹⁸.

Selvom Bo et al i sagens natur ikke bruger begrebet om institutionel kapital (som jeg konstruerer i nærværende tekst), mener jeg, at eksemplet illustrerer, hvordan begrebet muliggør en mere kontekstspecifik og mindre universaliserende diskussion omkring betydningen af kulturelle forskelle i institutionaliserede samarbejdsrelationer. Netop fordi, det er tydeligt hvordan "skilsmissekultur" ikke kan gøres til en universel værdi, men blot til en institutionelt funktionel disposition, kan den fremhæves på en måde, der er mere saglig og mindre symbolsk voldelig end fortolkninger, der fokuserer på "minoritetsspecifikke" (sic) træk som udtryk for generelle og negativt ladede kulturforskelligheder. Det handler også om, at det ikke er "de andres" mangelfulde særlighed, der tages udgangspunkt i, men det særlige ved de seneste årtiers danske historie. Dermed kan "skilsmissekultur" anskues indenfor en majoritetsinkluderende (jf. Staunæs 2004) tilgang, i modsætning til generalistiske og mangelfokuserede forklaringer omkring "de andres" patriarkalske, konservative kultur. Endvidere giver det mulighed for at se på, hvordan institutionel kapital akkumuleres i sammenhæng med andre kapitalformer. Man kunne forestille sig, at forældre positioneret indenfor en "skilsmissekultur" har mulighed for at supplere egne erfaringer med feltets institutioner - heri mest centralt de beslutningstagende institutioner som Københavns Overpræsidium – med lånte erfaringer igennem sociale netværk, som kan give aktøren et fortrin i forhold til at virke forståelig og legitim i feltet bl.a. ved at kende spillets regler. Derved bliver den institutionelle kapital noget, der kan udveksles blandt aktører med feltrelevant social kapital (i denne forbindelse netværk til andre skilsmisseforældre med interesseorganisationer som Foreningen Far som formaliserede former). I forhold til skolefeltet dannes relevante forældre-netværk for udvekslingen af institutionel viden fx igennem børnenes legerelationer, der igen er forankret i forældrenes position på bl.a. boligmarkedet.

Det Universelles flertydighed; magt/rettigheder

Den første nuancering vedrører altså den måde, Det Universelle ikke er én ting, men en pluralitet af underfeltspecifikke logikker og institutionelle kapitalformer i det moderne bureaukrati.

I den moderne velfærdsstats daglige interaktion med borgerne igennem velfærdsinstitutionerne, delegeres den symbolske kapital af anerkendt autoritet ud til de velfærdsprofessionelle, som i praksis varetager reproduktionen af det,

¹⁸ Værdien omkring "professionalisme" frem for "overengagement" i socialt arbejde med fx anbragte børn kan på lignende vis illustrere, hvordan en specifik form for institutionel kapital kan være mindre end værdiløs i andre felter; mens engagement i børn overvejende er positivt valueret i det private forældreskabsfelt, kan det blive en kritisk/negativt konnoteret indenfor professionelle felter.

der set igennem den mere centralistiske læsning af Bourdieu bliver til statens samfund. Street-level-bureaukraterne er dermed privilegerede med magten til i praksis at råde over bureaukratiets universalismekapital og statens symbolske kapital af anerkendt autoritet. Dette er en tese, der automatisk stiller dem i en dominerende position i forhold til borgeren/klienten/forælderen, som ikke repræsenterer nogen universel fornuft eller offentlig autoritet, men derimod blot den uædelt partikulære interesse.

Men samtidigt er det ikke alle bureaukrater forundt at repræsentere Den Universelle Fornuft i samme grad, idet der er forskellige positioneringer imellem underfelter og professionsgrupper indenfor bureaukratiet (bl.a. med de udegående medarbejdere som dem, der via deres nærhed til brugerne risikerer i mindst grad at blive genkendt som repræsentanter for det universelle, jf. historierne om gadeplansarbejde i Bourdieu et al 1999)¹⁹. Endvidere kan man måske tale om, at forskellige professionelle positioner indenfor bureaukratiet (hvor street-level-) repræsenterer det Universelle, det Uegennyttigt Fornuftige der fungerer som symbolsk kapital, på vidt forskellige måder. Så forskellige, at man måske kan tale om forskellige fornuftstyper i velfærdsstatslige underfelter afhængigt af feltets kerneaktører, historiske og aktuelle relationer internt og eksternt, og kulturelle og symbolske kapitalformer.

I min analyse af, hvordan professionelle og forældre interagerer og positioneres i et specifikt praksisfelt for offentligt socialt/integrerende arbejde, er det sådanne underfelt-specifikke symbolske kapitalforhold, der er interessante snarere end de mere generelle statslige. Det er den praktiske sans for det specifikke spil i de underfelter, der mødes, som er særligt interessant for agenternes muligheder for at positionere sig.

Det andet problem i forhold til vores tvivlende perspektiv på staten er, at forbindelserne imellem magten og Det Universelle er mere flertydige, end min første læsning af Bourdieus bureaukrati-feltanalyse måtte antyde. En (om end i Bourdieus analyse noget underbetonet²⁰) konsekvens af disse forbindelser er netop, at orienteringen imod Det Universelle også må ses som en forpligtende logik, der udskiller det bureaukratiske felt fra fx det økonomiske.

Det flersidede kapitalbegreb hjælper os på den ene side til at forstå staten (og andre felter) indenfor en økonomisk logik, der ikke gør økonomisk kapital determinerende, men involverer et bredere perspektiv på, hvordan magtdynamikker har med fordeling af privilegier og med kontrol over vekselkurser at gøre. Ved at konceptualisere positionelle ressourcer, interesser og strategier som feltspecifikke, undgås økonomisk reduktionisme, der ville gøre det ubegribeligt, hvad der muliggør anden handling end den, der baseres på de mest simple økonomiske kalkuler (og dermed hvad der driver socialarbejdere ind i en ikke særligt vellønnet branche), og hvordan magtstrukturer baseres på andre ressourcer end økonomisk kapital. Men en reduktion af det velfærdsprofessionelle felt til den symbolsk og objektivt dominerende stats praktiske arm og af universalisme til en særlig symbolsk kapital, der muliggør bureaukratisk dominans, er for forsimplet.

¹⁹ Her kunne der alligevel være grund til at skelne imellem egentlige og de mere prekært positionerede semiprofessioner, idet der måske også kan være en forbindelse imellem universalismekapital og nærheden til de klassiske professioner, som fx de jurabaserede, hhv. manglende universalismekapital, (risiko for fx "overengagement-beskyldninger) og mindre monopoliseret og specialiseret viden, som de pædagogiske semiprofessioner.

²⁰ Det sker primært i følgende udsagn: "De der som Marx vender det officielle billede, som bureaukratiet giver af sig selv, på hovedet, og beskriver bureaukraterne som nogle der misbruger det universelle, som nogle der behandler de offentlige ressourcer som var det deres private ejendom, overser en væsentlig ting, nemlig hvilket håndgribeligt bytte, agenterne har af at foretage den uomgængelige henvisning til det værdifulde i en neutral position og i en uegennyttig hengivenhed over for det offentliges ve og vel." (Bourdieu 1997: 131).

Staten som magt- eller kampfelt

I diskussionen omkring velfærdsstaten skilles økonomiske og sociale logikker ud (jf. bl.a. Donzelot 1995, Schmid 1995) på en måde, der kan være frugtbar i forhold til at undgå den slags forsimplinger, og som kan uddybe den skelnen Bourdieu gør imellem statens højre og venstre hånd i sine sene, mere (social-)politiske bidrag (1998, 1999). Schmidts analyse foreslår, at vi ser de offentligt ansatte, ikke blot som bevilgede med den legitime magt til symbolsk vold, men som den position, der har overtaget ansvaret for solidaritetsproduktion fra de folkelige sociale bevægelser, som han mener har været den generative kraft bag de skandinaviske velfærdsstater²¹.

Denne solidaritetsproduktion må baseres på en anden læsning af spørgsmålet om universalisme end den, jeg hidtil har refereret til. I det foregående primært har min behandling af Bourdieus universalismediskussion været baseret på en filosofisk (Laclau-inspireret) læsning af universalismebegrebet som et spørgsmål om repræsentation af værdier, der rækker ud over de partikulære kroppe, der fungerer som repræsentanter. I denne afsluttende diskussion er det på sin plads at referere til den noget anderledes form, universalismebegrebet tager, når det indgår i en velfærdsstatslig diskussion om betydningen af universelle rettigheder. Grunduddannelsen og de interventioner, der er forbundet med beskyttelse af barndommen, kan fx ikke kun ses som statens forsøg på at kontrollere (eller producere) nationen, men også som en universel rettighed, der har været en del af en række velfærdsstatslige processer, som har modificeret ulighedsstrukturene i den danske velfærdsstat.

En del af de klassiske tekster (særligt Marshall 1964), der trækkes på indenfor velfærdsforskningen stiller universelle rettigheder i centrum for definitionen af velfærdsstaten. I Esping-Andersens (1990) differentiering imellem forskellige velfærdsstatstyper bliver det universelle godt nok knyttet til en specifik (skandinavisk/socialdemokratisk) form for velfærdsstat. Men Briggs' (citeret i Andersen og Larsen 1998: 150) definerer velfærdsstaten som en "stat, i hvilken organiseret magt bevidst bliver brugt (gennem politik og administration) i et forsøg på at modificere markedskræfternes spil i mindst tre retninger:" nemlig ved garantere en minimumsindtægt uafhængigt af ejendom eller markedsværdi; ved at reducere usikkerhed og konsekvenserne af almindelige risici; samt ved at tilbyde "bedste standard som er tilgængelig i relation til et vist omfang af ydelser, som der er enighed om". Definitionens reference til universelle rettigheder til at være forsikret imod kriseskabende risici og til at alle uanset klasse og status bliver tilbudt minimums-, (eller i Briggs aktuelt mere diskutabel definition ligefrem "bedste tilgængelige" ²²) standard indenfor visse områder til, fører os tilbage til det begreb om det universelle, der knytter sig til velfærdsstatsdiskussionen.

²¹ I en radikalt konfliktteoretisk optik behøver der naturligvis ikke at være uoverensstemmelse i mellem disse to syn på offentligt ansatte, idet solidaritetsproduktionen kunne ligestilles med de magttilsørende former for universalitet, som Bourdieu kritiserer. Selvom der kan være grund til altid at huske at rette en radikal tvivl imod idéer om det folkelige, det universelle osv. mener jeg dog, at der er en vigtig pointe i Schmidts kritik af Donzelots (1995) franske, centralistiske læsning af staten. Mens Donzelot vægter det for dominerende grupper funktionelle ved velfærdsstatens kompromis imellem "det økonomiske" og "det sociale", understreger Schmidts analyse det kontekstspecifikke, og særligt den rolle *forskellige agenter* med varierende interessepositioner har spillet i den skandinaviske velfærdsstats genealogi.

²² Med fremvæksten af differentierede goder som privathospitaler, helbredstjek som frynsegode for velpositionerede grupper af beskæftigede, private jobsøgningskurser, frit skolevalg og særlige indskrivningsforhold for ønskede elevgrupper i segregerede område osv. bliver en række af de ydelser, der netop kunne falde ind under Briggs' "bedste standard for alle" mere differentierede, og kan ske en glidning hen imod en universel ret til minimums- frem for "bedste" standard.

Når velfærdsstaten i de sidste årtier har været genstand for kritik fra både højre og venstre, har en del af kritikken (særligt venstre del²³) dog noget tilfælles med Bourdieus kritiske dekonstruktion af bureaukratiets Universalitetskaptal. Kritikken af hvordan standardisering af velfærdsservices og kontrol-elementer i samarbejdet med velfærdsstatens brugere, knytter an til magtforskelle, assimilering/normaliseringsforsøg og manglende indflydelse på servicen nedefra, kan forstås indenfor Bourdieus begreber om symbolsk vold og – læst igennem Laclaus (2002) inkarnationsmetafor – Universalismen som den magtposition, det partikulære kan indtage, når det inkarneres i professionelle kroppe og institutioner, der fungerer som repræsentanter. Med sin skelnen imellem statens højre og venstre hånd søger Bourdieu (1998, 1999) senere at løse dilemmaet imellem på den ene side sin konstruktion af staten som et magtfelt, hvis monopol på udøvelsen af legitim vold baseres på Universalismekapitalen, og på den anden side, sin anerkendelse af den betydning og indsigt socialpolitikken praktiker (socialarbejderne) har i forhold til sociale problemer. Vi må dog her indføje en forsigtighed overfor risikoen for, at denne skelnen ikke leder os til at foretage en forenklet sortering imellem det gode og det onde. Bourdieus pointe er forbundet med områder, hvor den højre hånd står for en stigende grad af økonomisme i velfærdsstatens administration, imens den venstre står for den praktiske varetagelse af velfærdsstatens sociale logik. Hvis vi derimod ser på problematikken omkring symbolsk vold i relationen imellem system og klient, er det ikke klart, hvordan den venstre hånd kan adskilles fra magtens højre.

Ejrnæs (2004) søger at løse dilemmaet i den velfærdsstatslige dobbelthed af social retfærdighed og magt ved at differentiere imellem socialpolitikken omfordelingsaspekt og dens kontrolaspekt. Jeg mener dog også, at der begrænsninger i denne opdeling af socialpolitikken funktion som *henholdsvis* økonomisk omfordeling eller social kontrol. Dikotomiseringen overser de sammenvævninger af kontrol/ressourcefordeling, der må følge af dels empiriske processer som den sidste dekades ”aktivlove”, og dels af et mere komplekst kapitalbegreb. Hvis vi ser på socialpolitiske foranstaltninger overfor arbejdsløse, står det klart, at der i høj grad er knyttet sociale kontrolmekanismer til sikringen af et forsørgelsesgrundlag via statslig omfordeling. Det gælder også for andre økonomiske ydelser, som fx boligsikringen, der igennem mange år har voldt kvaler med hensyn til den vanskelige kontrol med især enlige mødres kærlighedsliv. Og omvendt; forældreuddannelse, der ifølge Ejrnæs’ opdeling i høj grad må placeres på socialpolitikken kontrolside i og med at der ikke fordeles nogen materielle ressourcer, *kan* samtidigt ses som en indsats, der fordeler ikke-materielle deltagelsesressourcer såsom institutionel kapital.

På baggrund af sådanne velfærdsstatsdiskussioner er det nødvendigt at genoverveje Bourdieus (1997) konstruktion af staten som *magtfelt*. Trods det relevante ved at holde sig magtforskelle for øje, når man ser på (velfærds-)staten – og ikke mindst i de sammenhænge, hvor den stiller sig universalistisk an – er det måske mere frugtbart at behandle staten som et *kampfelt* imellem forskellige logikker. Økonomiske og sociale logikker, kontrol og omfordelingsdimensioner osv. indgår midlertidige styrkeforhold i konkrete felter.

²³ Dele af højrefløjens kritik er derimod rettet imod universalismen i sin anden artikulation; de universelle rettigheder er for dyre, belønner ikke ”dem der gerne vil yde en ekstra indsats” – dvs. dem, der ikke er ramt for hårdt af sociale risici – og skaber forsørgeskultur i blandt dem, som har behov for at blive beskyttet imod fx de økonomiske risici knyttet til arbejdsløshed. Hvor højrefløjen starter og slutter, kan så være lidt vanskeligt at afgøre, når den britiske Labourregering og dens intellektuelle hjælpere, Anthony Giddens (1994, 1998), i temmelig høj grad trækker på dette argument i kampen imod ”the culture of poverty”. Denne individualisering og kulturalisering af sociale problemer ser ud til at trække veksler på en liberal-konservativ cocktail.

Opsamling

Bourdieu's magtanalytiske begreber – særligt kapital og symbolsk vold – giver os som udgangspunkt nyttige redskaber til at analysere betydningen af de symbolske og objektive magtforhold, der er involveret i integrationsarbejde, som er indlejret i to magtforhold: minoritets-majoritetsforholdet (imellem forskellige positioners nationale kapital, dvs. status i forhold til det universelle nationale vi) og system-klientforholdet (imellem forskellige positioners institutionelle kapital og position i forhold til at repræsentere Det Universelt Fornuftige indenfor det bureaukratiske underfelt).

Samtidigt har jeg argumenteret for, at selvom forskellige aktører er positioneret forskelligt indenfor de bureaukratiske felter, er det ikke klart, hvordan bureaukratiet - i forskellige underfelter, tider og steder - fungerer som magtfelt. På den ene side har bureaukratiets professionelle vel altid et fortrin i form af en privilegeret adgang til erhvervelsen og kurssætningen over specifikke former for institutionel kapital og den specifikke symbolske kapital, der knytter sig til Det Universelles legitimitet. Men på den anden side har der i særligt 80'ernes og 90'ernes konstruktioner af "velfærdsstatens krise" (jf. Hegland 1994, Bredsdorff og Rasmussen 1989) været en mistænkeliggørelse og underordning af street-level-bureaukrater, ligesom de nationalstatslige politiske felter i globaliseringsdiskursen underordnes global kapital og (i noget mindre grad) overnationale politiske institutioner.

Bureaukrati-kritikken har været udfoldet i en sådan grad fra både højre og venstre, bl.a. for umyndiggørelse, forskelsundertrykkelse, ineffektivitet osv., at det er muligt, at dekonstruktionen af bureaukratisk universalisme ikke er den mest presserende form for magtkritik i øjeblikket. Det står derfor klart, hvordan den radikale tvivl må rettes ikke blot imod staten, men også må vendes imod de magtkritiske dekonstruktioner af fx staten og bureaukratiet, der producerer staten/bureaukratiet som entydige magtfelter.

Kapital- og feltbegrebernes potentialer kommer stærkest frem, hvis vi undgår, at forståelsen af magtlogikker fryses til et bestemt felt og at bestemte magtressourcer (kapitalformer) gives primat. Hvis vi ser på magtstrukturerne imellem etnisk majoritet og minoriteter, er den etniske magtdimension måske rimeligt forudsigelig, men samtidigt er det nødvendigt at anlægge et flersidet blik på fx, hvordan værdien af national kapital produceres og vedligeholdes igennem en række forskellige felters praksisser. Det politiske felt er selvfølgelig centralt i både i forhold til reguleringen af adgang til den politiske nation via statsborgerskab og medborgerskab, dermed den nationale kapitalers form som retlig anerkendelse og på et diskursivt niveau i forhold til vægtningen af national kapital som værdi på det symbolske marked. Men national kapitalers vekselkurs skabes og vedligeholdes også igennem den "banale nationalisme" (jf. Billig 1997), som lever i dagligdags interaktioner imellem minoriteter og majoritet i alle mulige felter. Med hensyn til system-klient-relationen er det ligeledes vigtigt at se på forskellige former for institutionel kapital og logikker i de uddifferentierede bureaukratiske underfelter.

I det følgende afsnit vil jeg tage en række andre forbehold op, som jeg mener, er væsentlige at have med i et magtkritisk analyseperspektiv på integrationsarbejde.

3. Institutionel etnografi – dansk socialarbejdsforskning i kategoriseringsmagt

Bourdieu's prakseologi tilbyder altså et strukturalistisk konstruktionistisk analyseperspektiv, hvor magtrelationer er primære i forhold til forskellige positioners handle- og fortolkningsmuligheder, men hvor sådanne magtstrukturer er komplekse (heri både symbolske og "objektive"), kontekstspecifikke produkter af sedimenteret praksis.

Hvordan ville analyser af socialarbejdsfeltet se ud fra et sådant perspektiv? Hvilke konsekvenser får det, når vores radikalt betvivlede analyseobjekter rekonstrueres som magtproblematikker? Jeg har argumenteret for, at man er nødt til at vende tvivlen tilbage imod det dekonstruerede objekt i forbindelse med statsdiskussionen. I denne sektion vil jeg gå lidt tættere på mit eget analyseobjekt, og se kritisk på nogle af de spørgsmål, der må vendes tilbage imod konstruktionen af socialt arbejde som et magtanalytisk problem.

Gode eksempler på en sådan konstruktion findes i det kritiske underfelt, der aktuelt vokser frem i dansk *socialarbejdsforskning* (særligt baseret i Sociologi, KU), og som jeg her med en samlebetegnelse kalder for institutionel etnografi, da det er denne betegnelse i al fald en del af feltets deltagere bruger for deres metodologiske tilgang.²⁴ I de to antologier, "Det magtfulde møde" (Järvinen, Mortensen og Elm Larsen red. 2002) og "At skabe en klient" (Järvinen og Mik-Meyer red. 2003), der præsenterer en væsentlig række bidrag indenfor dette underfelt-in-spe, introduceres Bourdieu som et mere eller mindre fælles udgangspunkt. Derfor lader det til at blive opfattet som et Bourdieusk forskningsfelt, selvom det ikke gælder for alle de enkelte arbejder, at de trækker på Bourdieu²⁵. Jeg vil derfor - i stedet for at antage et fuldt sammenfald - konstruere de ledespørgsmål og teser, som feltet i nogen udstrækning deler med Bourdieu, fordi det kan bruges til at diskutere nogle af de potentialer og faldgruber, der kan være i bestemte versioner af kritiske feltanalyser.

Fællesflader imellem prakseologien og institutionelt etnografisk forskning i socialt arbejde

På i al fald fem overordnede punkter er denne version af kritisk sociologi indenfor socialarbejdsforskningen i overensstemmelse med Bourdieu's: Det gælder for det første appellen om at **undgå ukritisk reproduktion af sociale problemer** som de tager sig ud i deres umiddelbare commonsense/doxiske fremtrædelsesform. For at undgå at bidrage til at "blame the victim" via den problemkonstruktion, der ligger i at analysere sociale problemer med fokus på karakteristika ved dem, de rammer (jf. også Bourdieu 1998 om victim-blaming som et mere generelt politisk og intellektuelt klima), vender den institutionelle etnografi i stedet blikket i mod det sociale arbejde som et sted, hvor sociale problemer konstrueres igennem institutionelle praksisser. Mik-Meyer (2004: 147) finder det ligefrem både paradoksalt og problematisk, at det ikke er det sociale arbejdes institutioner, der har været den primære analysegenstand, frem

²⁴ Betegnelsen udtrykker også at analyseniveauet er institutionen, mens den analytiske enhed er interaktionen, teoretisk og metodologisk inspireret af særligt Goffman.

²⁵ Denne opfattelse var fx udbredt blandt deltagere fra bl.a. de sociale højskoler på FORSA's årsmøde på Frederiksberg, 2003). Bourdieu er dog slet ikke central i fx Mik-Meyers arbejde (2002, 2003, 2004), som jeg trækker en del på i dette afsnit, bl.a. fordi hendes analyser indeholder interessante Goffman-baserede observationer, der er kompatible med Bourdieu's symbolske voldsbegreb. Jeg vil dog gøre opmærksom på, at hun ikke udgøre feltet, og at jeg derfor kunne have valgt at lægge lidt tungere vægt på nogle af de andre bidrag, end jeg gør det her.

for ”de sociale problemer” som til gengæld underkastes konstant analyse og vurdering i praksis.²⁶

Dermed deler de for det andet tendensen til at **rekonstruere dekonstruerede sociale problemer som magtproblemer**. I og med at Bourdieus sociale epistemologi giver primat til positionsbestemt udsyn og positionel magt som forudsætning for (problem-)erkendelse, vil den rekonstruerede analysegenstand næsten nødvendigvis være et magtproblem, der ikke forstås som et magtproblem når det fremtræder i hverdagsforståelsen. Med begreberne om doxa og symbolsk vold er miskendelsen af tingenes magtgenese i centrum. Også for Järvinen et al (2002) er det særligt **”den uerkendte magt”**, der skal i fokus i analyserne af socialt arbejde, bl.a. fordi de tilsyneladende antager, at magten gemmer sig for socialarbejdere og beskuere bag hjælpens universelle og uegennyttige ansigt. Mik-Meyer (2004) peger på, hvordan denne miskendelse af egen magtposition tager konkret form i den måde, de ansatte i to revalideringscentre opfatter sig selv som magtesløse (hvilket vil sige på de magtesløses, klienternes side) overfor de magtfulde, beslutningstagende dele af systemet (sagsbehandlere i kommunen). Da det samlede felt af bidrag må læses som en prioritering af den miskendte magt som et vigtigt analyseperspektiv, må denne interesse kunne læses som bud på et fokus i socialarbejdsforskningen i bredere forstand.

Som sådan udmønter den sig bl.a. i analysen af de symbolske magtforhold indenfor fx sagsbehandlingen, der præger forholdet imellem system og klient i kraft af den magt, socialarbejderne har til at definere situationen, problemet og klienternes identitet, ud fra deres egen institutionelle position og de institutionelle handlemuligheder de råder over. *En tredje og forbundet fællesinteresse* er dermed **kategoriseringsmagten som dominansform**, der vægtes af Bourdieu i forhold til statens metakapital og især videnskabens magt til at gennemsætte sine fortolkningsskemaer. Et ofte citeret eksempel er Carstens’ (2002) analyse af hvordan klientkategorier struktureret omkring passende hhv. upassende konstellationer af det ”at ville” og ”at kunne” danner baggrund for, hvordan klienter vurderes som værdige til forskellige typer af hjælp og/eller kontrol i arbejdsnevurderinger.

Dette fokus genfindes i øvrigt i dele af den ”pædagogiske antropologi”, hvor fx Gulløv (2004) og Bundgård (2004) deler McDermotts (1996) interesse for, hvordan ”problembørn” konstrueres igennem institutionelle praksisser og i det netværk af positionerende relationer til både voksne og andre børn, børnene indgår i indenfor daginstitutioner, skole og fritidstilbud.²⁷

I forhold til den pædagogiske antropologis vægt på identitetsskabende relationer, er den institutionelle etnografi i socialarbejdsforskningen dog mere optaget af, hvordan institutionelle tilbud og kategorier virker strukturerende på klienters identitets- og handlemuligheder. På den måde skabes en spænding imellem det konstruktionistiske og post-strukturalistiske skær i kategoriseringsanalysen og så denne mere strukturalistiske og objektivistiske vinkel. Forbindelsen imellem symbolsk strukturelle kategoriseringsprocesser og tilbudenens objektive strukturer omkring praksis i organisationerne bliver interessant. En fjerde fællesflade imellem Bourdieus prakseologi og den institutionelt etnografiske socialarbejdsforskning, er således interessen for **sammenfaldet imellem symbolske og objektive strukturer**.

²⁶ Til forskel herfra er jeg enig med Caswell et al (2005), der understreger betydningen af *både* sociale problemer og socialt arbejde som analyseobjekter - hvilket vil sige, at det første ikke kan reduceres til et produkt af det sidste, hvor relevant det end måtte være at analysere de problemproduktioner, der foregår igennem praksis i feltet for socialt arbejde.

²⁷ Metodologisk er der desuden et åbenlyst sammenfald i anvendelsen af feltarbejdet som metode til at få fordybet kendskab til praktiske logikker og ”etnografisk undren i egen kultur” hos den pædagogiske antropologi, som anvender antropologiske forskningsmetoder på pædagogiske praksisfelter, og hos den institutionelle etnografi, som inspireret af D. E. Smith (2002) bedriver sociologisk funderet etnografi i institutioner, hvor der udføres socialt arbejde.

En specifik fællesflade indenfor interessen for sammenfaldet imellem symbolske og objektive strukturer findes i naboskabet imellem den symbolske volds dilemma og de ”onde cirkler”²⁸, som Mik-Meyer definerer med begrebslig assistance fra Goffman. Ligesom hos Bourdieu betyder koncentrationen af kategoriserings- og definitionsmagt på professionelle hænder i Mik-Meyers analyse, at den hjulpes integration i hjælperens felt er underkastet en logik, som virker enten assimilerende (på en underordnende måde) eller stigmatiserende. Handlemulighederne i de analyserede revalideringscentre er strukturerede af kravet om at assimilere sig til negativt definerede identiteter som hjælpkrævende (og det vil sige ubehjælpssom, utilstrækkelig) og ”flytbar”. Hvis denne identitet afvises, risikerer klienten af fremstå som ”ikke-flytbar”, men så meget desto mere ubehjælpssom, netop i sin afvisning af hjælpen. Denne logik er situeret i en individualiserende og psykologiserende diskurs om karakteren af klienternes problemer, som er i overensstemmelse med terapeutiske tilbud om at flytte klienterne inde fra. Inderliggørelsen af klienternes problematiske situation koloniserer deres identitetsmuligheder på en måde, der stiller dem i en double bind situation; de kan konformere med en underordnet identitet eller netop bekræfte den ved at gøre modstand. Det er naturligvis en noget problematisk afgrænsning af deres strategiske råderum, ikke mindst når man tager servicelovens påbud om, at de som brugere af offentlig service skal høres og have medindflydelse på den ”service”, de tilbydes. Pointen i Mik-Meyers analyse er netop, at de ikke kan høres, med mindre de siger noget bestemt. Og hvis de siger noget andet, så ses det alligevel netop som et udtryk for det, institutionen er tunet til at høre. Det, der faktisk har indflydelse på ”servicen”, er i hendes analyse de institutionelle kategorier (som muliggøres af institutionelle ressourcer) og klienternes grad af assimilering til dem.

Det interessante i denne analyse af den symbolske volds logik i form af onde cirkler, er at den viser hvordan inderliggørelsen og individualiseringen af sociale problemer bidrager til at beskytte systemet imod protester, og dermed vaccinere det imod forandringer. Analysen kan altså bidrage til at rejse spørgsmål til, hvordan bestemte problemkonstruktioner kan stå i modsætning til læringsperspektivet i et udviklingsprojekt som PZZ.

Den *femte fællesflade* i mellem denne og Bourdieus version af et magtkritisk forskningsperspektiv, er antagelsen om, at forskningen kan og skal søge de **brede magtstrukturer i det konkrete møde**. I den institutionelle etnografi bliver den symbolske interaktion imellem klienter og socialarbejdere brugt som en indgang til at vide noget om organisationens strukturer. Hos Bourdieu bliver fx to unge (hhv. minoritets- og majoritetsfranske) mænds fortællinger om konkrete vanskeligheder i deres boligområde brugt til at antydningvist at konstruere deres positionelle fællesvilkår i det sociale rum (”The order of things” i Bourdieu et al 1999: 60-76). Her lokaliserer både Bourdieu og den institutionelt etnografiske socialarbejdsforskning sig indenfor det videnskabsteoretiske felt af positioner, som Mertens (1998) kalder det emancipatoriske paradigme²⁹, andre identificerer med kritisk teori. Det er i min

²⁸ Onde cirkler optræder i Mik-Meyers analyser som situationer, der ikke kan vindes (2003), forbundet med en naturalisering af modstand (fx ved en psykologisering af modstanden imod et påstømt behov for psykologhjælp), som støtter den etablerede magtfordeling. Egelund (2003) taler om onde cirkler, hvor modstand fører til irritation, og det derfor er bedst at indordne sig.

²⁹ Mertens (1998) opstiller i lærebogsform en differentiering imellem (post-)positivisme, ”the interpretative paradigm” og ”the emancipatory paradigm”. Det sidste søger at samle forskellige magtkritiske tilgange ikke mindst med udspring i feminisme og raceperspektiver, og defineres bl.a. ved at interessere sig for forholdet imellem brede magtstrukturer og konkrete dominansforhold. Selvom sådanne paradigme-typologier har en tendens til at forsimple det socialvidenskabelige felt noget, og man derfor må være påpasselig med ikke at forveksle idealtyperne med virkeligheden, så mener jeg at tankemodellen er god. Den er i al fald klart at

læsning dette paradigme, som Bourdieu søger at gøre prakseologien til talsmand for ved at pointere målet om at overskride både subjektivismen og objektivisme (Bourdieu 1996, 2005, Callewaert 1994). Potentialet for at overskride ukritiske subjektivistiske analyser på den ene side og kontekstblind strukturalistisk objektivisme på den anden side kan ligge i denne dobbelte fokusering på magtens konkrete former og konkret praksis' forbindelse til bredere magtstrukturer.

For at afgrænse det overordnede begreb om et "emancipatorisk paradigme" til det sociologiske felt, vil jeg anvende "kritisk sociologi" som samlebetegnelse for ambitionen om at navigere imellem interessen for de konkrete under-/overordningsforhold (eller forhandlingsforhold afhængigt af hvilken betydning praksis tillægges) og bredere strukturelle forhold³⁰. Det er i store træk en position, jeg selv indskrifter mig i, men som jeg samtidigt finder det nødvendigt at forholde mig kritisk til, da den har nogle implikationer for, hvordan vi kan konstruere analysegenstanden. Magtkritiske perspektiver ikke mindst i Bourdieus version har været en central del af min socialisering til det sociologiske felt (og i en eller anden udstrækning bredere politisk-kulturelle socialisering), og er blevet en del af min videnskabelige habitus, dvs. internaliseringen af en kritisk sociologisk logik, der kontinuerligt eksternaliseres i "naturlige" veje at stille spørgsmål ad - en form for mental tatovering. Bl.a. derfor har kritisk-sociologiske perspektiver som de prakseologiske og institutionelt etnografiske en besnærende tiltrækningskraft. Men netop på grund af denne naturliggørelse er det vigtigt at vende den kritiske logik imod sig selv og se på konsekvenserne af den måde, problemer konstrueres på i analyseperspektiver som de institutionelt etnografiske og potentielt i mere begrænsede versioner af de prakseologiske.

Analytiske begrænsninger i interessen for "de bredere magtforholds fremtræden i konkrete dominansrelationer"

Den institutionelt etnografiske socialarbejdsforskning bidrager således - ud fra en position, der på en række områder er Bourdieu-kompatibel - med nogle afgjort interessante analyser af magtprocesser i socialarbejdspraksis. Det gælder ikke mindst eksemplerne på den symbolske volds funktionsmåde, som bl.a. kan tjene til at udpege nogle af de begrænsninger, de sætter for at praktisere integration efter idealer om ligestilling, forskelsrum osv. Det dilemma (eller de onde cirkler), klienterne sættes i, når sandheden om deres problemer og identiteter gøres universel³¹ og magten til at konstruere den samtidig patenteres af socialarbejderens dominerende vidensposition, er relevant også for analysen af mødet imellem minoritetsforældre og majoritetssocialarbejdere i Projekt PZZ. Det gælder i høj grad også den specifikke form, de antager, når disse

foretrække på grund af sine mere bredt favnende kategorier end fx trilogien positivisme-hermeneutik-kritisk teori, som reducerer overskridelsen af de to første - og mest klassiske - positioner til en bestemt teoretisk skole. Mertens tredje kategori kan indeholde så forskellige positioner som prakseologien og diskursanalysen, og har den fordel, at den understreger den fælles orientering imod overskridelse af etablerede videnskabelige såvel som hverdagsbaserede positioner og fortolkningsskemaer.

³⁰ Der er dog en væsentlig forskel i mellem udlægningerne af, hvad der netop er "bredere strukturer og magtforhold", idet Bourdieus udlægning af det bredere rækker langt udover institutionen, som (med lidt uheldige konsekvenser i min læsning) tenderer til at markere grænserne for den institutionelt etnografiske version af kritisk sociologi.

³¹ Det vil sige, når klienterne kun får mulighed for at blive genkendt i en begrænset række Universelle klientroller og problemkategorier, der ikke kan diskuteres, fordi forsøg på modstand leder til onde cirkler/symbolske volds-dilemmaer, og disse sandheder dermed i praksis kommer til at fungere som universelle.

”sandheder” skabes igennem kategoriseringsprocesser, som er baseret på en individualiserende og psykologiserende diskurs om sociale problemer.

Men analyserne i den institutionelle version af kritisk sociologi viser samtidigt en række analytiske tavsheder og indbyggede modsætningsforhold, som det kan være nødvendigt at se nærmere på.

ad 1, 2 og 3: Dekonstruktion og rekonstruktionen af sociale problemer som kategoriseringsmagts og ”den uerkendte magts” problem

Rekonstruktionen af analyseobjektet i form af magtspørgsmål er en fornuftig og til en hvis grad en nødvendig kritisk strategi for at undgå at bidrage til den individualisering af sociale problemer, der i forvejen er udbredt i samtiden. Men den specifikke form af det rekonstruerede problem som ”den uerkendte magts problem” indeholder nogle begrænsninger og paradokser.

For det første indeholder forudsætningen om, at magten er uerkendt, sit eget uitalesatte paradoks. Det at magts primære problem gøres til dens miskendelse, kan nemlig ved første blik se ud til indebære et analyseperspektiv, der overflødiggør sig selv. Hvis analysernes udgangspunkt, at magten har primat i det sociale rum, anerkendes generelt og dermed også i bureaukratiske felter, så er den jo ikke længere uerkendt. Hvad der skal ske i den situation er uklart. Skulle den kritiske magtanalyse straks flytte blikket til andre og mere miskendte magtprocesser? Det indikerer en problematisk snert at intellektualisme, hvis problemkonstruktionen indebærer at det hovedsagligt ville være meningsfuldt at nøjes med at interessere sig for den miskendte magt, i al fald hvis man kommer til at implicere, at magtprocesser i socialt arbejde ophører med at være værdige til konstruktion som social(videnskabeligt) problem, når de blot erkendes.

For det andet underkender denne antagelse den magterkendelse, som det er realistisk at antage også findes indenfor det sociale arbejdes praksisfelter, ved siden af miskendelsen af, hvordan en del konkrete manøvrer er magtproducerende. En sådan flertydighed af erkendte og miskendte magtforhold – hvorfra der kan rejses ny spørgsmål om problemet med at skabe handling på baggrund af erkendt magt - kommer tættere på det, jeg har observeret i min egen case.

For det tredje er magten ikke den eneste logik, der dominerer feltet. Den uerkendte magt var jo netop så interessant, fordi den lod sig overskygge af hjælpediskursen om det sociale arbejde – eller Det Universelle, Almenvellet og Fornuften i Bourdieus konstruktion af bureaukratiet. Det kan derfor være relevant at undersøge, hvordan interessen for den miskendte magt overskygger blikket for de forhold, som man betragter som erkendte, men som reelt er ret vanskelige at skabe både teoretisk og praktisk viden om. Det handler især om, hvordan det sociale arbejde kan have en hjælpefunktion og hvordan det balancerer imellem logikker, der er paradoksale og ambivalente. Dette kan være vanskeligt at belyse, når sociale problemer dekonstrueres helt; hvad skal hjælpen da ses i forhold til?³²

Hvis det anerkendes, at også hjælpelogikken er en forpligtende og legitimitetsgivende del af det sociale arbejdsfelt, indebærer den uerkendte magts optik altså en risiko for reduktion af den symbolske kapitals kompleksitet, og dermed for at den teoretiske vidensform ”ødelægger” analyseobjektet via sin stringente blindhed for dele af den praktiske fornuft.

³² Dette problem handler om, hvordan objektivisme på den ene side kan føre til reproduktion af *symbolske vold*, mens radikal konstruktionisme på den anden side kan virke som en *bånd* imod sociale problembærere og socialarbejdere. Järvinen (1998) fortæller, hvordan hun måtte løse problemet ved at dele sin analyse af hjemløse kvinders forhold i to dele.

Konstruktionen af analyseobjektet som kategoriseringsmagt var et konkret greb for at undgå at essentialisere klientproblemer og dermed reproducere symbolsk voldelige forestillinger om sociale problemer. Men som Henriksen og Prieur (2004) påpeger, er det en vigtig udeladelse, at feltet – trods referencer til Foucault i 2002-antologien – ikke bruger begrebet om produktiv magt fuldt ud. Dermed mistes blikket for, hvordan de magtprocesser, der ligger i subjektiveringsarbejdet, ikke bare disciplinerer og begrænser identitetsmulighederne, men også kan *producere* handlingskapable subjekter. Frem for en sådan produktiv magt fremstår magten i min læsning af den institutionelle etnografi snarere implicit som en magt, der fratager subjektet muligheden for at *være sig*, hvilket er et problem i forhold til tilgangens konstruktionistisk relationelle identitetsopfattelse.

Dette er en begrænsning i perspektivet, fordi det dels kan komme til at antyde en essentialistisk forestilling om, at subjektet har et ikke-relationelt selv at være, hvis bare det er fri for magtunderlæggelse. Og dels fordi det gør det vanskeligt at anerkende socialt arbejde som noget, der kan bidrage til marginaliserede borgers redskaber til at deltage i fx institutionelle felter på måder, der potentielt også kan øge deres muligheder for at varetage egne interesser eller ligefrem påvirke feltet (dvs. producere deltagende subjekter). Hvis ikke denne potentielle ressource-delende eller –opbyggende del af den sociale arbejdspraksis anerkendes, så er hverken den symbolske volds eller integrationens dilemma³³ repræsenteret til fulde i analysen, som reduceres til det ene aspekt af hjælp-magt-ambivalensen i det sociale arbejde. Det er derfor nødvendigt at beskæftige sig med, hvad der står tilbage på den anden side af dekonstruktionen.

Hvis magten frarøves sin artikulation med hjælpen er der jo egentlig ingen grund til at beskæftige sig med den på noget mere sofistikeret plan end som konstateringen af et asymmetrisk forhold, der indebærer åbenlys og formålsløs vold. Hvis vi derimod tager udgangspunkt i antagelsen om, at det at mangle institutionel kapital har betydning for deltagelsesmulighederne i fx folkeskolefeltet, er vi nødt til at udvise en lidt større interesse for, hvordan den institutionelle kapital kan deles (jf. traditionelle radikale forestillinger om socialt arbejde som den ressourcestærkes deling af ressourcer med ressourcefattige) på en mere progressiv måde end den, Mik-Meyer identificerer i tilpasningen til institutionelle identiteter. Her ville det netop handle om at fastholde integrationens og den symbolske volds dilemma. Deltagelse som forældre i Folkeskolen er på den ene side et systemkrav og forældreuddannelsen kan derfor ses som subjektivering i den disciplinerende betydning, dvs. som produktion af fornuftige, samarbejdende subjekter i institutionens billede. På den anden side kan det også være en subjektiveringsproces, der producerer handlemuligheder – og måske også subversive handlemuligheder.

Anerkendelsen af den hjælpediskurs, som den institutionelle etnografi tenderer til at fjerne, fordi den skygger for magten, kan altså også ses som en nødvendig manøvre for at undgå at forsimple – eller ligefrem ødelægge – den komplekse karakter af feltets praktiske logik. Ligesom Bourdieu (1997) pointerer, at det bureaukratiske felts universalisme måske nok er et legitimeringsprincip, men alligevel må tages alvorligt som en forpligtende logik, kunne det også være umagen værd at interessere sig for, hvordan/hvorvidt det sociale arbejdsfelts hjælpelogik også fungerer som en logik, der forpligter agenterne til at forholde sig til deres praksis som hjælp. Dette illustreres faktisk

³³ Mens integrationsarbejdet har en indbygget risiko for, at bestræbelserne kommer til at referere til ressource-ulighed (national, institutionel og kulturel kapitalstyrke hhv. -knaphed) på mere eller mindre symbolsk voldelig vis, brydes den etablerede ressourcefordelings ekskluderende mekanismer omvendt heller ikke ved en hands off tilgang til minoritetsborgers kapitalproblemer. Det er derfor nødvendigt at beskæftige sig med, hvad der står tilbage på den anden side af dekonstruktionen.

implicit i Mik-Meyers historiske materiale om udviklingen i revalideringsfeltet, som bl.a. har været forbundet med mål om at anerkende handikappedes ret til et aktivt liv. Det anerkendes dog ikke eksplicit som en del af den faglige logik, men behandles blot som medium for pointen om institutionel træghed og arbitrære aflejringer. Optagetheden af at dekonstruere hjælpepolitikken som noget der har skygget for erkendelsen af magtlogikken, får således som konsekvens, at magtlogikken kommer til at skygge for hjælpepolitikken.

I *Double Binds* (1999: 206-212) anerkender Bourdieu omvendt det sociale arbejde som noget, der kan have et empowerment-aspekt i form af socialarbejderes ressourcedeling med udsatte grupper. Bourdieu interesserer sig særligt for, hvordan dette kan være i modstrid med bureaukratiets interesser, hvorved han kommer til at stille socialarbejderen (i dette tilfælde en gadeplansmedarbejder) ind i frontlinjen i en problematisk klemme imellem bureaukratiets forventninger om, at han udfører en hjælpefunktion, og dets manglende interesse i at denne udføres så godt, at det kan virke truende for dominansforholdet. Deraf double binds³⁴. Selvom det ikke behøver at ske med Bourdieus sans for konspirationen (som bl.a. fundes på hans vægt på magtinteresser og den allestedsnærværende dikotomi imellem dominerende og dominerede) kan der være grund til at se på, hvordan socialarbejdere er skrevet ind i et felt af mange underfelter og forskellige professionelle positioner, som kan indebære møder imellem konfliktende logikker eller inkarnationer af det fornuftige.

Endelig - for det fjerde - indeholder rekonstruktionen en ironisk venden sig imod sig selv: i forsøget på at undgå individualiserende perspektiver på sociale problemer, kommer dekonstruktionen af hjælpens praksis som uerkendt magt til at pege på praktikernes ansvar for magtpraktikker, der kunne have været konstrueret med relation til andre magtniveauer. Det medfører et af *kritikkens og anerkendelsens dilemmaer*; anerkendelsen af et perspektiv (klientens, magtens, ikke-viden) via dekonstruktion af et andet (socialarbejderens, hjælpens, viden) fører til en anerkendelsesform, der tilsyneladende baseres på underkendelse. Dette hænger naturligvis også sammen med det specifikke analyseniveau, forbindelsen imellem den bredere magt og socialarbejdernes magtinterventioner konstrueres på. Men også med vanskeligheden ved at opretholde et konsekvent konstruktionistisk perspektiv, der ikke forfalder til standpunktsepistemologisk at lade den ene stemme bevidne den andens arbitraritet³⁵.

Forhindringen for at anerkende hjælpeaspektet kan ligeledes findes i den kritisk radikale diskurs-konstruktionismes problem med at håndtere andet end dekonstruktionen af det magtfulde. Hvis hjælpeaspektet skal anerkendes er man nødt til at forudsætte, at der findes sociale problemer, som socialt arbejde kan gøre noget positivt overfor, og som kan henføres til andet end den diskursive konstruktion af den i selve socialarbejdsprocessen. Dette er afgjort prekært indenfor perspektivet, for hvis konstruktion af disse problemer kommer man da til at låne sin symbolske videnskapital til?

³⁴ Ikke i Batesons betydning (selvom det også kunne medføre en sådan double bind situation for den enkelte socialarbejder), men i betydningen selvbedrag som antyder, at det kunne være anderledes under forudsætning at der var tale om institutionel selverkendelse – hvilket måske igen peger i retning af risikoen for intellektualisme

³⁵ Som Henriksen og Prieur (2004) peger på, er det som om klienterne på en eller anden måde har fat i sandheden om deres behov, problemer og interesser. I min læsning af fx Mik-Meyer snævrer analysen her hen ad standpunktsepistemologiske analysetilgange (Mertens 1998), der lader erkendelsen af, at vi ikke kan finde en privilegeret, universel position hvorfra det sociale kan studeres, føre til den strategi at man forpligter sig på en (domineret) gruppes udsyn som lokal og positioneret sandhed. Dvs. en bestemt social gruppes selv- og omverdens-forståelse gøres til forskerens synspunkt i modstrid med mere objektivistiske træk hos Mik-Meyer.

ad 4 og 5: En dobbelt underbetoning af struktur og praksis til fordel for det institutionelle?

Hvis vi accepterer, at magt-/ressource-asymmetrien er konstituerende for forholdet imellem socialarbejdere og forældre i projekter som PZZ, indebærer det en overskridelse, når der er andre aspekter end magt i spil, dvs. former for forandring, flertydighed eller modmagt i de objektive magt- og ressourceforhold, der er til stede i den konkrete handling og interaktion. Sådanne flertydigheder og destabiliseringer kan være svære at indfange via analyseperspektiver, der fokuserer på handlinger, som netop reproducerer, ordner og stabiliserer magtforhold, fordi de blokerer en mere kompleks forståelse af det sociale arbejde.

Derfor må vi spørge til forskningens mulighed for at analysere ikke bare magten som integrationsbestræbelsernes (påstået uerkendte) anden, men også de *overskridelsesmuligheder*, der kan ligge i at gøre en indsats for at udvide deltagelsesmulighederne for marginaliserede/ekskluderede positioner. Ved siden af det lidt partielle perspektiv på feltets logik, er det en yderligere begrænsning for diskussionen af sådanne overskridelsesmuligheder, at der er en række *tavse områder*, der falder udenfor især den institutionelle etnografis analytiske blik. Det institutionelle fokus medfører nemlig, at bredere magtstrukturer i nogen grad overses, samtidigt med, at der er en mangel på kyndige agenter. Det institutionelle kører så at sige sig selv.

For det første er det en begrænsning, at der på en gang overfokuseres på agentniveauet som følge af det metodologiske design (fx når det moralske bliver behandlet som et subjektivt frem for et symbolsk-strukturelt niveau³⁶), og at handlingen samtidigt underkendes som konstituerende, da praksis er determineret af feltets struktur.

Problemet ved at fokusere på sammenfaldet imellem bredere magtstrukturer og konkret dominansudøvelse er, at handlingen bliver usynlig som andet end netop dette sammenfalds medium; i den institutionelle etnografis mest stringente (og kompleksitetsreducerende) version strukturerer institutionelle strukturer kategoriseringsmuligheder, som igen strukturerer identitets- og handlemuligheder. Dermed er praksis reduceret til en analytisk enhed, hvorigennem institutionelle strukturer kan analyseres – vel at mærke med et fokus på disses stabilitet og reproduktion.

For det andet er det en begrænsning, at bredere strukturelle forhold har så lidt plads i forståelsen af sociale problems konstruktion. Hvis vi skal have en bredere forståelse for, hvordan symbolske og objektive strukturer, der bidrager til den individualiserende og psykologiserende diskurs i feltet, men ikke udgøres af feltets historiske og objektive positioner alene, er den institutionelle version af strukturniveauet lidt utilstrækkeligt. Fx er integrationsarbejdet indskrevet i en generel nationalistisk diskurs om kulturelle mangler hos etniske minoritetsborgere, hvilket kan bidrage til en kulturaliserende form for inderliggørelse af minoriteters deltagelsesproblemer. Samtidigt er disse deltagelsesproblemer tilstede i form af objektive strukturer, som Järvinen (2004) viser i sin analyse af hjemløse flygtninge og indvandrere (der adskiller sig fra hovedstrømmen i de to antologier, hun har redigeret og bidraget til, ved netop at tage et bredere strukturalistisk perspektiv frem for et organisatorisk).

³⁶ Det mener jeg at der er lidt tendens til i den kvalitative analyse hos fx Egelund (1997). I 2003-artiklen vægter forvaltningsrepertoarer og normalitetsforestillinger, som kan fremstå som kollektive strukturer. Ikke desto mindre kan der være en tendens til at kontrasteringen moral vs. teoretisk viden indikerer et subjektiv/objektiv-skel, der glemmer at også den teoretiske viden kan dekonstrueres og - ligesom moralen –rekonstrueres i sin strukturelle forankring.

På socialarbejdsfeltet mere generelt er det ligeledes relevant at spørge, hvad det er for bredere strukturer, den individualiserende og psykologiserende diskurs er en del af³⁷.

Opsamling

Den kritiske konstruktion af sociale problemer som forskningsobjekter er et nødvendigt element i en Bourdieusk – og enhver anden kritisk sociologisk – analyse. Blikket for kategoriseringsmagts betydning i den asymmetriske relation imellem system og klient bidrager desuden til at rejse spørgsmål til den måde, hvorpå forskellige problem- og klientkonstruktioner får betydning for, hvilke problemer og identiteter der kan anerkendes indenfor relationen.

På den anden side er der, som Järvinen (1998) også selv peger på, problemer i den radikalt konstruktionistiske rekonstruktion af sociale problemer som rene produkter af det sociale arbejdes kategoriseringsmagt.

Endvidere er jeg skeptisk overfor frugtbarheden i at rekonstruere forskningsobjektet som ”den uerkendte magts problem”. Selvom det magtkritiske blik indeholder mange brugbare og relevante rekonstruktioner af de problemstillinger, der må behandles i relation til det sociale arbejde, medfører reduktionen af det sociale arbejde til dets uerkendte magtaspekt en problematisk overskygning af de mere flertydige feltlogikker, som er på spil. Vi må derfor spørge, om en kritik af sammenfaldet imellem hjælp og kontrol nødvendigvis gør det umuligt at analysere hjælpeaspekter.

Det rejser en række spørgsmål om forholdet imellem praksis og kritisk sociologi; kan kritisk sociologisk forskning kun være dekonstruktiv og stille magt-afslørende spørgsmål? Hvordan undgår vi, at den alternative praksis, forskningen dermed mere eller mindre direkte bidrager til at legitimere, bliver aflivningen af det sociale arbejdes potentialer for at påvirke marginaliserede positioners levevilkår og i denne forbindelse særligt de *deltagelsesmuligheder*, der hører til disse positioner? Er det muligt at anlægge et kritisk/emancipatorisk forskningsperspektiv, der medtager spørgsmålet om hjælpens karakter (heri konkret muligheden for at dele kulturelle vidensressourcer)?

Dette kræver bl.a. at vi konstruerer et analytisk perspektiv, som er i stand til at anskue både socialarbejdere og klienter som agenter, hvis praksis kan gøre en forskel. Den kritisk sociologiske ambition om at se på sammenhængene imellem magtformer på forskellige niveauer er behæftet med en risiko for at reducere praksis til en analytisk enhed hvorigennem strukturer kan studeres. Dermed begrænses det analytiske blik for praksis’ produktive potentiale. Når blikket, som i den institutionelle etnografi, også afgrænses fra bredere strukturer, stilles socialarbejdere i den uattraktive belysning det er på en gang at være de eneste synlige agenter i reproduktionen af magtforhold og samtidigt at være reducerede til struktur-reproducenter berøvet egentlig handlekapacitet, idet de optræder som kulturelle (eller institutionelt strukturelle) dopes.

Bourdieu deler ikke i samme grad disse problemer, da han opererer med et bredere strukturbegreb. Men for at et bourdieusk analyseperspektiv kan bidrage til at overskride andre sider af problemerne, må han læses mere praksisorienteret og poststrukturalistisk. Det vil jeg forsøge at gøre i det næste afsnit.

³⁷ Man kunne her nævne en række relevante træk ved det aktuelle politiske klima og den nylige historier - moderniseringen af den offentlige sektor, neoliberalisme, og de (selv-)ansvarliggørelsesdiskurser, der har været i kølvandet på velfærdsstatens krise.

4. Handlingsproblemer

Jeg har i de forudgående afsnit skitseret, hvordan en magtkritisk analysestrategi, der bl.a. interesserer sig for konstruktionen af sociale problemer og for relationen imellem symbolske og objektive magtforhold i det sociale arbejde, kan baseres på Bourdieus prakseologi. Men udover disse potentialer, har jeg peget på nogle af de begrænsninger, jeg mener, man bør være opmærksom på, når man konstruerer socialarbejdsproblemer som magtproblemer.

Et væsentligt problem i nogle af de institutionelt etnografiske versioner af magtkritiske analyser, som jeg har diskuteret, kan være en dobbelt underbetoning af praksis og bredere strukturer. På den ene side gøres agenterne til marionetter for de institutionelle kontekster, deres handling er struktureret af. På den anden side kommer den interaktionelle analyseoptik til at fremstille socialarbejderne som ansvarlige for produktionen af sociale problemer via deres ageren i og med disse strukturer. Hvis vi skal vende sagen om og søge overskridelse af problemet, skal vi se os om efter en optik, der på en gang undgår at placere ansvaret for komplekse problemer på de enkelte aktører og anerkender agenter som andet end strukturelle, kulturelle eller institutionelle dopes, hvilket vil sige ser deres praksis som potentielt forskelligartet og forskelgørende.

Problemet berører det klassiske sociologiske spørgsmål om struktur vs. agency, og mere specifikt om, hvilken plads til handlingen som forandrende kraft, der kan skabes i en kritisk sociologisk tilgang. Et centralt træk ved Bourdieus prakseologi er netop forsøget på at overskride oppositionen imellem struktur- og agent-vægtende forklaringstyper. Alligevel læses han ofte overvejende strukturalistisk – og med god grund. I dette kapitel vil jeg imidlertid fordybe mig lidt mere i hans perspektiver på praksis med det formål at aftvinge dem en læsningsmulighed, der er mindre deterministisk, stabilitets- og entydighedskonstruerende.

Som udgangspunkt argumenterer jeg for, at den symbolske volds dilemma må fastholdes som uløseligt paradoks i det sociale arbejde, fordi det udtrykker et forhold imellem handling, ressourcer og fortolkningsregler, som kun kan opløses ved at ”vælge side”. Frem for at søge en sådan løsning finder jeg det mere frugtbart at etablere en læsning, der rummer sprækker, variationer, refleksioner og uafgørbarheder indenfor en grundlæggende dualitetsoptik. Denne læsning må naturligvis forholde sig til Bourdieuske handlingsperspektiver. Jeg fokuserer på begrebsliggørelsen af habitus, illusio/strategi og refleksion, som vil blive afklaret kortfattet og diskuteret med fokus på, hvordan en mere poststrukturalistisk læsning af habitus og feltbegreberne kan åbne op for flertydighed.

Den symbolske volds dilemma - stabilt paradoks i socialt arbejde

Den første del af problemet, – utilstrækkelige perspektiver på strukturelle træk får socialarbejderne til at fremstå som individuelt ansvarlige - kan de Bourdieuske perspektiver, jeg allerede har præsenteret, umiddelbart bidrage til at overskride, i al fald på et teoretisk niveau. Caswells (2005) Bourdieu-baserede analyse af forskellige praksislogikker i 2 forskellige kommuners beskæftigelsesafdelinger understreger bl.a. sammenhængene imellem socialarbejders handlestrategier og de organisatoriske, politiske og strukturelle mulighedsbetingelser, der findes på forskellige niveauer. Det er således et eksempel på en analysestrategi, der fanger forskelle i praksis uden at begrunde sådanne forskelle på et rent subjektivt socialarbejderniveau. Samtidigt med at Caswell fremhæver at socialarbejdere har ”visse handlemuligheder”, bliver

ansvaret for beskæftigelsesindsatsens begrænsninger og visse praksissers symbolske voldselementer bliver ikke placeret på individuelle agenter.

En del af begrænsningerne i de magtkritiske analyser, jeg har diskuteret i det forudgående afsnit, har at gøre med, at det institutionelle niveau afgrænser hvilke strukturelle aspekter, der er synlige i analysen. Når vi erstatte forestillingen om entydige og fritstående analyseenheder som "samfund" eller "institution" med det mere komplekse feltbegreb, kan vores blik også rumme komplekse, delvist autonome eller overlappende feltlogikker, som den enkelte agent kan trække på i praksis. Også Moldenhawer (2001) tegner et mere komplekst billede af, hvilke mulighedsbetingelser, der kan spille ind på forskellige etniske minoritetslevers skolestrategier. Mens udgangspunktet tages i Bourdieu, som i uddannelsesforskningen ellers oftest bruges til at se social arv og symbolsk vold i selve feltet med, får det empiriske spørgsmål om *forskelle* og den teoretiske krydsbefrugtning med Ogbus³⁸ teorier om migrationsstrategier Moldenhawer til at rette blikket imod en række forskellige kapital- og orienteringsforhold. Mest betydningsfuldt (influeret af Ogbu) minoritetslevers sociale kapital i form af integration i lokale og transnationale etniske netværk, der kan rumme støtte fra uddannelsesvante agenter udover kernefamiliens grænser.

Feltoptikkens konstruktion af socialarbejders handlefelt som et underfelt, der indgår i og overlapper med andre felter, indebærer således en betydeligt mere kompleks forståelse af disses position såvel som af kilderne til produktionen af sociale problemer og ressourcer. Feltbegrebet kan altså nuancere vores strukturtilgang på en måde, der navigerer uden om en for entydig ansvarliggørelse af socialarbejdere for sociale problemer, der har baggrund i flere strukturerede relationer.

Feltoptikken løser imidlertid ikke i sig selv det andet problem; hvordan kan det sociale arbejde ses for sine andre effekter end de rent reproduktive, og i forlængelse heraf, hvordan kan den analytiske optik rumme spørgsmål om forskellene på magt- og hjælpeeffekterne af forskellige praksis- og interaktionsformer? For at kunne stille og diskutere sådanne spørgsmål, er vi nødt til at konstruere et begreb om agency, der synliggør, hvordan sociale agenter *gør* forskelle, og ikke blot hvordan de *er gjort* af forskelle.

I forhold til agency-problemet kræver det en lidt større manøvre at få Bourdieu til at hjælpe os videre. Han er ofte selv blevet kritiseret for determinisme (jf. fx Kings, 2000, og Sewells, 1992, kritik af habitusbegrebet). Ikke mindst den symbolske volds dilemma kan beskyldes for at lukke for *agency*. Agenter, som betragtes igennem en symbolsk voldsøptik, har ringe mulighed for at handle varierende på en måde, der kan gøre en forskel, og omforme (symbolske volds-) strukturer, hvilket netop – i Sewells (1992) definition – er et centralt definitorisk træk ved agency:

"To be an agent means to be capable of exerting some degree of control over the social relations in which one is enmeshed, which in turn implies the ability to transform those social relations to some degree. As I see it, agents are empowered to act with and against others by structures" (Sewell 1992: 20)

³⁸ John Ogbu er en Nigeriansk-amerikansk uddannelsesforsker. Han opererer med en grundlæggende skelnen imellem ufrivillige minoriteter, der er blevet minoriserede som følge af bl.a. kolonialisme, og frivillige minoriteter, der er migreret for at øge deres livschancer. Begrebsliggørelsen kan være vanskelig at oversætte fra et amerikansk til et dansk felt af etniske relationer, men som Moldenhawer viser, kan identifikationen af forskellige strategiske orienteringer, som Ogbu knytter til hhv. ufrivillige og frivillige minoriteter, godt bruges til at se forskellige migrant/minoritetsstrategier igennem. Det drejer sig bl.a. om forskelle på, hvorvidt minoritetsgrupper sammenligner egne vilkår med majoritetens, hvilket oftest vil føre til en oplevelse af diskrimination, eller med dem de har oplevet i hjemlandet, hvilket i højere grad kan styrke den migrationsstrategiske orientering imod ny chance i immigrationslandet.

For Sewell er agenter strukturkonstituerende på en måde, der ikke stiller agency i opposition til struktur, men alligevel modificerer den symbolske volds reproduktion af sociale relationer. Agenter trækker på strukturer – i Sewells definition vægtes “the actor’s capacity to reinterpret and mobilize an array of resources in terms of cultural schemas other than those that initially constituted the array” (1992: 19).

Dette rejser den ene side af den symbolske volds dilemma: Det kræver institutionel kapital i form af feltkendskab og gyldig kulturel kapital og videnskapital at handle i et institutionelt felt som folkeskolen. Dvs. ressourcer og regelmestring³⁹. Denne vinkel kunne gøre det muligt at fokusere på, hvordan det sociale arbejde kan realisere sit potentiale som ressourcedelende og skemaintroducerende. Det sker i min læsning fx i identifikationen af faciliterende og integrerende/inkluderende socialarbejdsstrategier (jf. Caswell 2005), af potentialet for kontaktpersonen/rådgiveren som klientens ”advokat”, der bl.a. stiller sin institutionelle kapital til rådighed for at hjælpe barnet/den unge med at omsætte ønsker og behov til en form, der er strategisk indenfor organisationen (som i Warming og Bo, 2003), eller i forslaget samt bestræbelserne på at udføre ”selvstyret gruppearbejde” som en form for socialt arbejde, hvor socialarbejderen stiller vidensressourcer til rådighed for klienternes kollektivt definerede mål (jf. Aude 2000).

Ud fra observationen af, at deltagelse kræver ressourcer og regelbemestring, kunne det være relevant at se også på forældreuddannelse som en potentiel mulighed for, at socialarbejdere deler deres vidensressourcer med klienter, der mangler den gyldige institutionskapital og dermed har begrænsede deltagelsesmuligheder indenfor feltet.

På den anden side vil socialt arbejde, der søger at tilbyde minoritetsdanske klienter en sådan institutionel kapital, samtidigt risikere at pålægge disse socialarbejdernes ”viden” om institutionen som nødvendig og naturlig via deres position som Det Universelles agenter. Hvilket kan betyde at delingen af den majoritetsdanske (og professionelle og middelklasserelaterede) socialarbejderviden, også forstærker dens gyldighed som den symbolske kapital, der er knyttet til positionen som Universel, samtidigt med at partikulariteten af minoritetsdanske forældres vidensformer – når de adskiller sig – understreges. Betingelsen for, at dominerede agenter kan styrke deres deltagelsesposition, er altså at de underkaster sig en relation, der ikke tillader dem egentlig agency i selve relationen, men snarere reproducerer dominansforholdet.

Den symbolske volds dilemma er således et udtryk for reproduktive mekanismer i det gensidige forhold imellem regelmestring og handleressourcer (agentens strukturelle position) og agency (agentens mulighed for at påvirke det strukturelle), og for det paradoks der opstår, når bedre positionerede agenter søger eller bliver sat til at styrke mindre favorabelt positionerede agents position.

Hvordan kan det lade sig gøre på den ene side at anerkende, at der i integrationsarbejdets professionelle praksis ligger en nøgle til reproduktion, og på den anden side at åbne op for spørgsmålet om, hvordan agenter kan dele og tildele handlekompetencer, forandre vilkår og handle ifølge en hjælpens logik? Hvad kræver det af det teoretiske perspektiv at kunne rumme det sociale arbejdes ressourcedelende potentiale ved siden af dets magtlogik?

³⁹ Sewell (1992) trækker på Giddens’ (1984) strukturbegreb, ifølge hvilket strukturer består af regler og ressourcer. ”Regler” bliver hos Sewell, der placerer formelle regler på ressourcesiden, defineret som ”skemaer”. Ud fra en middelbar læsning kunne man mene, at Sewell kunne have skabt samme pointe ved at trække på Bourdieus begreber om habitus og doxa (for at pege på fortolkningsskemaer) og kapital (for at pointere betydningen af ressourcer som strukturelle træk). I og med at regelkendskab – også når det gælder mindre formelle skemaer – kan fungere som en ressource i specifikke felter, kan det i øvrigt være vanskeligt at etablere et klart skel imellem regler og ressourcer, ligesom habitus har flydende grænser til begreberne om kulturel og institutionel kapital.

I første omgang mener jeg, at udgangspunktet bør være anerkendelsen af den symbolske volds dilemma, og det sociale arbejdes dobbelte karakter som hjælp og magt, som et reelt og *relativt stabilt paradoks*, hvilket vil sige at undgå analytiske greb, der tenderer til at opløse spændingen ved at ignorere enten hjælpe- eller magtaspektet og lade det ene overskygge det andet.⁴⁰

Med udgangspunkt i denne paradoksale interaktionsramme kan vi begynde at lede efter de små bevægelser, modstandsmuligheder, praksisvariationer og anerkendelser, som bringer den skalering og potentielle (ikke-revolutionære) udfordring af det symbolske voldsforhold i fokus. Derfor må vi se nærmere på, hvordan både regler, ressourcer og handlekapalet kan læses på måder, der ikke får gensidigheden imellem praksis og struktur til at fremstå som et entydigt, stabilt og dermed forudsigeligt strukturationsforhold.

Bourdieu'ske perspektiver på handling, kropslig hhv. reflektiv bevidsthed, interesser og strategi

Habitus som kropslig mestring af forventede strukturelle muligheder

Det første begreb, som må diskuteres i relation til spørgsmålet om agency er habitus-begrebet. Habitusbegrebet står centralt i Bourdieus bestræbelse på at konstruere en teoretisk optik, der hverken er "objektivistisk" eller "subjektivistisk", dvs. som anerkender, at den sociale verden hverken kan begribes ud fra standardiserede, eksterne konstruktioner af faste størrelser (som i den mere positivistiske strukturalisme), eller ud fra aktørers oplevelser (som i bl.a. fænomenologien) alene.⁴¹

Prakseologien sigter på at beskæftige sig med den dialektiske relation imellem de objektive strukturer og de strukturerede dispositioner i praksis. Den interesserer sig for "den dobbelte proces, i løbet af hvilken de ydre forhold inderliggøres, og de indre forhold yderliggøres" (2005: 179) med habitus som medierende princip. Habitus medierer imellem struktur og praksis ved at fungere som et varigt dispositionssystem, der fører til iagttagelige regelmæssigheder, uden at de er et produkt af regeloverholdelse. Der er tale om en kollektiv orkestrering uden den organiserende aktivitet fra en dirigent (2005:197), idet det er agenternes foregribelse af konsekvenser, via forventninger baseret på tidligere erfaringer med strukturelle betingelser, der reproducerer strukturerne.

⁴⁰ Det kunne gøres, som Henriksen og Prieur (2004) foreslår, ved at vende blikket imod Foucaults begreb om *produktiv magt*, og anerkende at magt og subjektivitet ikke er hinandens modsætninger, men sammenvævede processer. Begrebet om produktiv magt er velegnet til at understrege den specifikke pointe, at magten og subjektivitet er sammenvævede, eller rettere, at magten konstituerer det sociale subjekt frem for at stå som dets modsætning. Jeg er dog mere interesseret i at tage udgangspunkt i logikken – hvilket jeg også mener, kan gøres med Bourdieu – end i at gøre begrebet til et centralt undersøgelsesobjekt, som det ofte bliver i Foucault-baserede analyser, og derfor inddrager jeg ikke Foucault.

⁴¹ Hvor fænomenologien i sine forskellige former overser spørgsmålet om mulighedsbetingelserne for den umiddelbare erfarings verden, der opfattes som naturlig, kan den strukturalistiske position stille spørgsmål, som doxale oplevelser udelukker, men glemmer spørgsmålet om det objektive synspunkts mulighedsbetingelser. (Bourdieu 2005: 178-9) Desuden glemmes strukturernes praktiske genese – som den strukturalistiske lingvistik glemmer, at talen er sprogsystemets mulighedsbetingelse, både i epistemologisk forstand, idet det er igennem talen, vi har adgang til at se systemet, og i ontologisk forstand da talen er stedet for nydannelse og transformation (2005: 187). Den "spontane handlingsteori" glemmer på sin side at beskæftige sig med det, den praktiske handling og mening skylder strukturen, idet kun det "praksisformerne og repræsentationerne skylder de symbolske interaktioners logik" inddrages i fx interaktionismen (2005: 181). Netop i denne beskrivelse er det klart, hvordan også den konstellation af symbolsk interaktionisme og teoretiske antagelser om betydningen af organisationsstrukturer, som fx Mik-Meyer taler fra, søger at navigere imellem det subjektivistiske og det strukturalistiske. Problemet er blot ikke løst med kombinationen af det symbolsk interaktionistiske analyseniveau og reduktionen af interaktionen til institutionelle regler, det giver adgang til viden om.

Strukturer skal i den forbindelse forstås i dobbelt betydning. Det er erfaringer med både objektive og symbolske strukturer, der er med til at danne agentens erfaringsbaserede kort over det sociale rum, og dermed det orienteringspunkt, der senere handles ud fra. I interkulturelt socialt arbejde er relevante symbolske strukturer ikke mindst nations- og medborgerskabsdiskurser i det politiske felt såvel som i medier og i hverdagsnationalistisk form (jf. den ”banale nationalisme” i Billig 1997). Ligeledes består dette orienteringspunkt, som det fremgår af Bourdieus analyse af smagens og dømmekraftens sociale strukturer (1995), af dispositioner for både vurdering og anden handlen. Når Bourdieu siger, at praksis styres af en a priori forventning om succes, fordi sandsynligheden for bestemte konsekvenser kendes via tidligere erfaringer (2005: 200), gælder det således også symbolsk praksis og sanktionering/belønning. Agenters udøvelse af rette vurderinger og holdninger - hvilket i PZZ primært vil sige deres symbolske positioneringer i forhold til spørgsmål om skole, børneopdragelse, forældres roller i samarbejdet, samt kulturforskelle - er baseret på deres erfaringer med forskellige felters symbolske og objektive strukturer.

Eftersom symbolske og objektive positioner er placeret i både hierarkiske relationer og i specifikke felter, dannes habitus igennem erfaringer med, hvor man hører til i det sociale rum som en *social stedsans*. Agentens habitus virker således strukturerende for, hvilke felter og positioner agenten mest sandsynligt vil danne erfaringer med senere. Dette virker både igennem en indefra-strukturering af forventninger om, hvor man hører til, og igennem sanktioner udefra, idet en felt- eller positionsmæssigt upassende⁴² habitus sanktioneres som en manglende mestring af feltets spilleregler.

I ”Reproduction” fremhæver Bourdieu og Passeron (1990) hvordan den primære habitus, der dannes i familien, strukturerer senere erfaringsmuligheder og medformer agentens sekundære habitus, som bl.a. dannes (igennem bl.a. oplevelsen af succes og fiasko) i skolen. Dermed tjener habitusbegrebet til at forklare, hvordan sociale positioner går i arv – hvordan arbejderklassedrenge fx lærer at blive arbejdere (jf. Willis 1978). Denne understregning af habitus’ positionsreproducerende funktion har medført en del kritik for, at forsøget på at overskride struktur-agent-dikotomien alligevel ender i (strukturel) determinisme (jf. kritikken hos Sewell 1992, King 2000). Den dobbelte interesse for produktionen af regelmæssigheder og for regelmæssighedernes tilbagevirken på den produktive praksis som en ”implicit styring” (Bourdieu, 2005: 195) betyder, at handlingsbegrebet bliver til et spørgsmål om ”regelbundne improvisationer” (2005: 203).

Her bliver det klart, hvordan habitusbegrebet kan læses (som fx King, 2000, gør det) som en mediation, der falder ud i strukturvægtende og reproduktiv retning. Denne læsning af habitusbegrebet understreger den symbolske volds uoverskridelighed og reproduktive funktion. En sådan læsning ville næsten uundgåeligt føre til en konstruktion af mit analyseobjekt, som ville lede mig til at analysere hvordan forældrenes fremmedhed overfor skolefeltet bliver reproduceret sammen med deres underordnede position i forhold til socialarbejderne, som på sin side blot kunne udøve symbolsk vold. For at få skabt mere plads til muligheden for, at analysen kan få øje på de praksisvariationer, der kan indebære små potentielle eller realiserede overskridelser og destabiliseringer af de etablerede magtforhold, er det nødvendigt at læse Bourdieu på en måde, som inkluderer handlingens forandrende potentiale (*sammen med bindingerne på dette*⁴³).

⁴² Med begrebet om det ”upassende” trækker jeg også veksler på Staunæs’ (2004) analyse af elevers relationelle positioneringer i forhold til køn, etnicitet og seksualitet.

⁴³ Der er netop det problem ved Kings (2000) kritik, at den i sig selv fastholder en dikotomi imellem struktur og agens ved sin tilbagevenden til agensens primat som løsning på vanskelighederne ved at fastholde dualiteten. King får i min læsning reproduceret en dualistisk

Det kræver for det første, at praksisbegrebet ikke er indskrevet i et entydigt determinansforhold med det strukturelle, som reducerer praksis' skabende kraft til det reproducerende. For at habitusbegrebet ikke kommer til at lukke potentialet til at inkludere praksis' forandrende kapacitet, er der således behov for en mere produktiv og mindre reproduktiv læsning af begrebet og af Bourdieus handlingsteoretiske perspektiver som sådan. Den forklaring på forandringsmuligheder i doxa og habitus, Bourdieu oftest refereres for (jf. fx Myles 2004, Sewell 1992), sætter det (objektivt) strukturelle først; forandringer i dispositioner sker når disse ikke længere strækker til på grund af en forandret strukturel situation. Dette er ikke en læsning, der ligefrem promoverer handlingens konstituerende karakter.

Sewell (1992) søger at etablere en sådan læsning ved at ty til (den tidlige) Giddens' begreb om "kyndige agenter" for at fastholde agency-dimensionen af den struktur-agent-dualitet, han ønsker at konstruere som teoretisk udgangspunkt. Idet kyndighed hos Giddens (1984) er forbundet med agenternes kendskab til regler (der sammen med ressourcer udgør hans strukturbegreb) etableres dualiteten bl.a. via kyndighedsbegrebet. Bourdieus kyndighedsforståelse kan ligeledes baseres på den praktiske, kropsligt indlejrede strukturmestring, der ligger i agents habitus. Men denne form for kyndighed er potentielt reproduktiv, med mindre vi kan forestille os, at agenter har mulighed/behov for improvisationer.

Det kan de have, hvis reglerne ikke helt strækker til – og det gør de ifølge Bourdieu aldrig helt - eller har komplekse effekter og hvis agenter har flere ressourcetyper, kan vælge imellem flere regelsæt, og har strategisk og evt. refleksiv magt over, hvordan og hvornår de bruger bestemte regler og ressourcer. Den første forudsætning handler om felters flertydighed, hvilket jeg vil vende tilbage til i slutningen af afsnittet, idet jeg vil starte med at diskutere den sidste, der rejser spørgsmål om dels sammensætningen af agents habitus og kapital, dels agents muligheder for refleksivitet og strategi.

Habitus; entydige eller sammensatte og flydende erfaringspositioner⁴⁴?

Det forekommer mig, at en væsentlig del af Kings og Sewells kritik er baseret på en læsning af habitus som noget ret stabilt og entydigt. Sådan fremstår begrebet også i høj grad i tesen om, at den sekundære habitus skulle overskygges af den primære, hvilket kunne danne udgangspunkt for deterministiske blikke på social arv og etniske positioneringer. Men hvis vi i stedet definerer habitus som noget mere sammensat og dermed mindre forudsigeligt, kan vi ikke med samme sikkerhed forbinde en synlig social position med bestemte ressourcer. Det er i min læsning en af de vigtigste konklusioner i fx Moldenhawers analyse af skolestrategier blandt forskellige

tilgang til struktur-agens-spørgsmålet, som forhindrer ham i at få fuldt udbytte ud af at arbejde med det – indrømmet prekære – grundlag for dualitet, der ligger hos Bourdieu. Fx argumenterer han for, at feltbegrebet "formally rules out flexibility" ved at referere til objektive magtstrukturer og materiel ulighed (s 425-6), ligesom han læser habitusbegrebet som et fuldstændigt statisk, dækkende og reproduktivt dispositionssæt, som forhindrer forandring. Forandring kan for King kun forbindes med "knowing, active individuals who would creatively rethink the principles of their actions" (s 428). Selvom den kritiske læsning af både habitusbegrebet og forholdet imellem det objektive strukturer og praksis er yderst vigtig, så mener jeg at det er en alvorlig begrænsning i Kings kritik, at han ikke etablerer en læsning, der kan rumme det sociale på en mere kompleks måde - både habitus og den refleksive bevidsthed, det materielle og det virtuelle, det objektiverede og det, der løbende konstrueres. Dermed må kritikken måske snarere læses som en ekstern positionering end som et internt bidrag til det videre arbejde med Bourdieus mål om at etablere en dualitetsoptik.

⁴⁴ Begrebet *erfaringsposition*, som er hentet fra Jensen (1998), inddrages her, fordi det giver en hverdagsprog-nær fornemmelse for, hvad habitus handler om; habitus er de forventninger, agenter møder verden med ud fra tidligere erfaringer, som er baseret på position. Men fordi spørgsmålet om position ofte knyttes til magt (kapital) hos Bourdieu, finder jeg det frugtbart at bruge Jensens begreb om erfaringspositioner for at synliggøre erfaringsdimensionen af det positionelle.

elever. Eleverne deler en minoritetsetnisk position i skolefeltet, og nogle – men ikke alle – deler også det forhold, at deres forældre ikke har høj uddannelseskapital. Endvidere er der forskel på migrationsstrategier og bredere netværk (social kapital) omkring elevernes familier. Elevernes kapital og dispositioner er ikke blot baseret på deres egen minoritetsposition eller forældrenes sociale position, men med forbundet med et bredere netværk, der ikke vil være synligt fra den klassiske form for socialfaktor-tænkning (som bl.a. kan være i overensstemmelse med Bourdieu og Passerons, 1990, tese om den primære habitus' strukturation af den sekundære)

Line Lerche Mørcks (2003) "deltagerbaner" kan læses som et andet perspektiv, der illustrerer hvordan agentens handlingsorientering ("rettethed") må forstås på baggrund af deres sammensatte erfaringer med forskellige handlerum.⁴⁵

Der kan således åbnes for en frugtbar flertydighed ved at vægte det forhold, at aktørers habitus er dannet ved deres bevægelser igennem forskellige felter, og at de måske sjældent er så entydigt erfaringspositionerede i de felter, de aktuelt indgår i. Hvor doxa (som udtrykker selvfølgelighedens domæne, det der ikke er til diskussion, og som til stadighed anerkendes via sociale konventioner) er en meningsstruktur, som er kollektiv på feltniveau, så er habitus tilegnelsen af viden om verden på agentniveau⁴⁶. Og mens doxa er det, man har tilkæmpet/institutionaliseret en form for entydighed om på et felt, kan agents habitus i min læsning af Bourdieu være sammensat af forskellige felterfaringer, som rustet og disponerer dem til at handle forskelligartet i et felt. Heri også på måder, der måske ikke er i fuld overensstemmelse med deres aktuelle position – som når migranter retter sig imod en socialt opadgående strategi, trods en minoriseret og relativt marginaliseret position i immigrantlandet, fordi de har erfaringer med andre typer af positioner og muligheder fx via deres forbindelser med hjemlandet eller sammenligner sig med andre grupper.

Netop det, at forholdet imellem struktur, forventninger og handlekompetencer (i form af kapital- og fortolkningsressourcer) sjældent er helt dækkende i det konkrete felt, kan skabe et behov for improvisation og forhandlinger imellem

⁴⁵ Deltagerbanebegrebet er baseret på den kritiske psykologi, men i min læsning kompatibelt med Bourdieus felt- og habitusbegreber. En felttypisk forskel er, at mens den kritiske psykologs blik følger agenten, hvis handlingsorientering præges af bevægelser igennem forskellige sociale rum, interesserer den sociologiske praksis sig oftere for feltet som analyseenhed, og spørgsmål om hvordan de deltagende agents livshistoriske bevægelser igennem andre felter sætter præg på den måde, de interagerer med det felt, som er analysens objekt, kan komme i anden række. De primære analyseenheder er altså forskellige i de to akademiske felter, der i min læsning har det med metodologisk at indskrive hinandens analyseobjekt som kontekst rettere end som forgrund (jf. Hastrup i Hauge og Horstbøll 1988 om hvordan tekst og kontekst kan bytte plads). I Mørcks analyse (2003) spiller felterne dog en ikke uvæsentlig betydning, idet en central pointe bliver, at agenternes (unge minoritetsetniske mænd) muligheder for at bryde med marginalisering er væsentligt forbundne med forskellene imellem uddannelses-, institutions- og projektbanen. Banerne udtrykker her bevægelser igennem specifikke felter, der har forskellige magt- og anerkendelsesstrukturer, ligesom de tilbyder ressource-oprustning på vidt forskellige måder. Groft sagt reproducerer den uddannelsesbane, der er repræsenteret, magtforholdet imellem majoritet og minoritet, imens "det vilde sociale arbejdsfelt" i projektbanen tilbyder anerkendelse af kompetencer, der ellers underordnes. Dermed indeholder projektfeltet muligheder for brud med symbolsk vold, som reproduceres i uddannelsesfeltet.

⁴⁶ Jeg bruger her agentbegrebet som alternativ til et individbegreb, for at fastholde understregningen af subjektets sociale konstitution. Som Sewell pointerer, er agency kollektivt såvel som individuelt:

".... Agency entails an ability to coordinate one's action with others against others, to form collective projects, to persuade, to coerce, and to monitor the simultaneous effects of ones own and other's activities." (Sewell 1992: s. 21)

Jeg er dog i denne sammenhæng mindre orienteret imod de politisk mobiliserede kollektive agenter og undlader – i lighed med Sewell – at opløse subjektet som enhed ved at afkoble agentbegrebet fra dette niveau, fordi jeg netop mener at det kan være frugtbart at fastholde et socialteoretisk begreb, der distinkterer imellem fx organisationers praksis og de konkret handlende og interagerende enkeltsubjekter.

forskellige ikke-helt-præcise erfaringspositioner, som gør meningsforhandlingen mere åben. Habitus er ikke bare en ramme for regelbundne improvisationer, men et "åbent system af holdninger – det vil sige, at den består af muligheder og potentialer – og at den kun kommer til udtryk i konkrete situationer" (Bourdieu og Wacquant, 1996: 119). Et sådant åbent system strækker sjældent helt til, og behøver derfor improvisationerne for at virke. Denne potentielle utilstrækkelighed i habitus læser jeg ikke blot i negativ forstand, som noget der hæmmer agentens handlemuligheder, men også som et potentiale for overskridelser baseret på forventninger og medbragte ressourcer, der overskrider den sociale stedsans i forhold til den aktuelle position.

Med min interesse for overskridelser trækker jeg en parallel til post-strukturalistiske perspektiver, ligesom min vægtning af det uforudsigeligt sammensatte, det multipelt strukturerede, ved agenters erfaringspositioner trækker min læsning af Bourdieus habitusbegreb i en poststrukturalistisk retning, der måske kan hjælpe os med at kunne indfange de uforudsigelige variationer i praksis. Habitusbegrebet tenderer til at repræsentere en praksisteoretisk version af konstruktionismen, der understreger erfaring og historisk aflejring. Det kan ses i modsætning til den mere radikale konstruktionisme i poststrukturalismens vægt på midlertidige lukninger af flydende mening (jf. fx Laclau og Mouffe 1985), på tilblivelse og gørelse frem for væren (Staunæs 2004).⁴⁷

Men samtidigt kan Bourdieu godt læses med vægt på det flydende, det feltspecifikke og det historisk kontekstuelle, der bl.a. også ligger i kapitalværdiernes feltspecifitet. Og hvis vi ser på positioner og dispositioner som mere flertydige, så bliver der plads til også at se handledispositioner som resultat af en løbende forhandling indenfor et prakseologisk perspektiv.

Flertydighed og forhandling

Når vi tager udgangspunkt i antagelsen om, at agenternes deltagelse i et felt vil være præget af deres sammensatte erfaringspositioner, kan vi samtidigt lempe på dikotomien domineret-dominerende, og frigøre os fra forestillingen om, at aktørerne kun er til stede i den konkrete interaktion i form af feltfastsatte *roller* (som fx Systemrepræsentant eller Klient, som bliver de dominerende rolletilbud i de fleste af bidragene i Järvinen et al 2003). I stedet for blot at se rollerne/den bipolare magtrelation og det medfølgende symbolske voldspotentiale, kan vi supplere med muligheden for, at agenterne trækker på habitus og kapitalformer, der ikke er forudsigelige ud fra den rolle, vi på forhånd forventer, at de indtager i interaktionen.

Dermed bliver det også lettere at forestille sig deres interaktion som en *forhandling* af roller, positioner, handlemuligheder og vurderinger, hvilket indebærer en styrket position for agency i analysen.

⁴⁷ Det er derfor nødvendigt at diskutere spændingerne imellem disse former for konstruktionisme lidt grundigere, for at en egentlig kobling kan bringes i stand. Det indebærer en opfordring til kritisk granskning af forholdet imellem på den ene side Bourdieus kontekst-understregning, der er kompatibel med en poststrukturalistisk vægt på relationelle, midlertidige, og sammensatte konstruktioner, og på den anden side hans tendenser til at skabe faste valutaer og magtforhold. For trods feltoptikken har Bourdieu det ind i mellem med at skrive en entydighed i positionaliteten frem, bl.a. ved de gentagne referencer til den kompleksitetsreducerende dikotomi imellem "dominerede og dominerende". Frem for at sætte ét (relativt fastlåst) hierarki i centrum for magtforståelsen, vil poststrukturalistiske magtperspektiver derimod sætte kompleksitetsreduktionen i centrum for kritikken. Det er det, jeg forstår som baggrunden for, at "grænsefiguren" bliver helten i fx Staunæs søgen efter overskridelser af reducerede subjektivitetsmuligheder, og for Mouffes (1992) pointerende af det "agonistiske" - respektfuldt sameksisterende uenigheder - som demokratisk ideal. Set fra et Bourdieu-perspektiv kan begrænsningen i de poststrukturalistiske åbninger omvendt være et inadækvat blik for ressourceuligheder og symbolske voldsprocesser i forskelsrum. Da dette er en større diskussion, vil jeg dog ikke forsøge at føre den igennem her.

Et sådant agency-perspektiv kan indebære en – i al fald symbolsk – anerkendelse af klienter som agenter, og dermed mere end institutionelle dopes. Indenfor et interaktionistisk perspektiv, har Stax (2005, 2003) fx analyseret forskellene imellem en gruppe hjemløses strategier i samarbejdet med det sociale system.

Stax har læst Goffman på en måde, der har fået ham til at interessere sig mere for *rolleudfyldelsen* end for *rolletilskrivningen*, og dermed for det handlestrategiske i højere grad end for det symbolsk voldelige. Hans version af det interaktionelle perspektiv kommer dermed også i højere grad til at vægte forhandlingen og samproduktionen af situationer og kategorier i klienternes møder med systemet, end det er tilfældet i de institutionelt etnografiske anvendelser af Goffman, jeg har refereret til i det foregående.

Læsningen af mit eget empiriske materiale har bl.a. ledt mit blik hen imod, hvordan der kan følge forhandlingsaspekter, ikke blot af interaktionens flerhed af positioneringsmuligheder eller af agenternes forskellige ressourcer og dispositioner, men også af det, at agenterne er til stede som mere end professionelle hhv. klienter. De er også til stede som mennesker, der søger social komfort, sympati frem for antipati osv. På en måde, der intervenserer med rolleudfyldningen. Denne form for konsensusorientering er desuden fremmet af metoden, det sociale gruppearbejde. Hvis vi fokuserer på forhandlingsaspektet vil vi således potentielt kunne se situationer, hvor socialarbejdere mere eller mindre strategisk modificerer manifestationen af egen magtposition – uden dog at sætte den helt på spil.

Samtidigt er der en væsentlig forskel imellem på den ene side den ”flade læsning” af interaktionen, som Stax repræsenterer med sin vægt på, at analysen ikke kan se bagom agenternes observerbare (inter-)ageren, og på den anden side Bourdieuske perspektiver, hvor habitus-, felt- og kapitaloptikken tenderer til at rejse spørgsmål om baggrundene for forskellige handlestrategier og forhandlingspositioner. Vi er derfor nødt til at vende tilbage til, hvordan Bourdieus perspektiver på bl.a. det strategiske kan læses, for at kunne tænke denne side af praksisteorien ind.

Handling, strategi og interesser (illusio)

Kings (2000) læsning af habitusbegrebet får ham til at skelne imellem på den ene side dette begreb, som han mener, udtrykker Bourdieus deterministiske side, og på den anden side hans ”praksisteori”, hvor King mener at Bourdieu undslipper habitusbegrebets objektivisme, determinisme og strukturalisme. Det er primært i ”Udkast til en praksisteori” (2005), King lokaliserer Bourdieus ”praksisteori”. Her argumenterer Bourdieu nemlig med udgangspunkt i sit kabytske feltarbejde for, at strukturbegrebet er en teoretisk abstraktion, der ikke stemmer overens med den praktiske logik. Mennesker handler her kun efter regler, når det kan betale sig. Dette omformer kyndighedsbegrebet til et spørgsmål om kreativ brug af praktisk mestrede regler, hvor det er strategisk. Og som Sewell (1992) pointerer, så indebærer den praktiske trækken på strukturer ikke blot reproduktion, men også en kontinuerlig transformation. Det, der hos King læses som ”Bourdieuus praksisteori”, gør det altså muligt at spørge til, hvilke handlestrategier klienter sætter i værk og med hvilke resultater⁴⁸. For at kunne se på agents deltagelse i gensidige forhandlingsprocesser, må vi se dem som positioner, der handler strategisk i forhold til hinanden.

Ved første øjekast kan der se ud til at være en uoverensstemmelse imellem på den ene side habitusbegrebets afskaffelse af den kognitivt bevidste aktør til fordel for den kropsligt bevidste og strukturelt orkestrerede, og på den

⁴⁸ Spørgsmålet om, på hvilken habitus- og kapitalmæssig baggrund de gør det, vel bliver henvist til den habitusteori, som King (2000) ønsker at gøre op med. Denne opsplittning indebærer en noget begrænset anvendelse af Bourdieu.

anden side den konstante reference til interesser og strategier, som ligger i feltanalysen. Vægten på interesser og strategier kan give indtryk af en mere fremskudt og bevidst aktør, end habitusbegrebet kan rumme.

Den konstante vægt på *interesse* og *strategi* kan få Bourdieus aktører til at se mere rationelle ud, end de fx gør i relation til habitusbegrebet. Han søger at få disse aktørforståelser til at mødes i vægten på den praktiske mestring, på aktørens væren et med sit gøremål frem for ståen overfor det. Aktørerne er strategiske uden at have en bevidst strategi; orienterede ud fra forventninger baseret på kropsliggjorte erfaringsbaserede *dispositioner* og *illusio* (sans for spillet), (Bourdieu, 1997: 149-173).⁴⁹

Interesse- og strategi-perspektivet hos Bourdieu kan, hvis man skal følge hans egen argumentation, dog hverken læses helt rationalistisk eller deterministisk. I diskussionen af ”den uegennyttige handlens mulighed” (ibid.) forklarer Bourdieu sit interessebegreb på en måde, der bringer det længere fra forestillingen om den strategisk bevidste aktør og noget tættere på habitus’ kropsliggjorte vidensform. Også det strategiske er nemlig resultatet af en praktisk sans for spillet. For denne særlige konstruktion af interesser og strategier konstruerer Bourdieu begrebet *illusio*; den orientering, som følger af at mestre spillets regler.

Det at være strategisk i prakselogisk forstand indebærer altså en form for ubevidst(-gjort) mestring af den feltlogik, som strukturerer hvilke handlinger og attituder, der giver adgang til anerkendelse, dvs. symbolsk kapital.⁵⁰

Det får i første omgang den betydning, at interesser og strategi ses som et resultat af socialisering til et felts logik, snarere end som et udtryk for essentielle interesser. Et væsentligt aspekt, som kan understreges via *illusio*-perspektivet, kan altså være den ikke-essentielle optik på positionelle interesser og strategier. Hvis *illusio* er feltspecifikke interesseorienteringer, vil det i sagens natur også sige, at det kunne være anderledes i andre felter, men aldrig helt entydigt og stabilt for den enkelte aktør.⁵¹

Det kan på den ene side lede os væk fra den intellektualistiske fristelse til at konstruere andre positioners ”objektive interesser” ud fra forestillinger om faste, overordnede strukturer. På den anden side kan det også lede os til at konstruere agenter som feltets marionetter, og dvs. til at overdrive vægten på deres interesser i at opnå de positioner, som feltet tilbyder, og underbetone muligheden for at de handler på en måde, der egentlig påvirker, hvad der er at kæmpe om, som de kunne gøre ved at handle strategisk på basis af interessepositioner konstitueret uden for denne logik.

⁴⁹ Spørgsmålet er dog, om dette løser spændingen imellem på den ene side disse førbevidste aktører og på den anden side det lidt utilitaristiske skær, som den gentagne tese om kampen for position let får, og om der er en lidt problematisk forenkling i det billede af en primært positions-interesseret drivkraft, som feltteorien tegner. Nedtones andre (førbevidste) handlemotiver til fordel for de der knyttes til monopolforsvar/indtrænger? Der er en risiko for på dette punkt at læse Bourdieu med den teoretiske misforståelse af den praktiske fornuft, som han selv advarer utilitaristerne imod (Bourdieu 1997), bl.a. fejllæsningen af *handlingens udkomme* som var det deres *begrundelse*.

⁵⁰ Dette kunne også være en indgang til at forstå forskellene (i Mik-Meyers materiale) imellem på den ene side de klienter i revalideringscentre, der tager centrets forståelse af deres interesser og muligheder for enten selvudvikling eller pension på sig og samarbejder strategisk om at realisere dem, og på den anden side de, der ikke har ladet sig socialisere til feltets interesselogik og derfor ikke kan handle strategisk indenfor feltet.

⁵¹ Klienternes stemmer kan altså ligeså lidt ses som sandfærdige kilder til information om deres interesseposition (i ental) som en objektiverende oppe- og udefra-konstruktion med fokus på dem som bærere af en institutionelt/socio-strukturel kategori (i ental) ville kunne. Men da de har en praktisk mestring af positionelt mulige interesseorienteringer fra forskellige felter, vil de kunne bidrage med brikker til et sammensat billede. Dette illustrerer grænserne for det organisatoriske niveau som analytisk snit og for den institutionelle etnografis analytiske enheder (interaktionen og de meningstilknytninger agenter kan præsentere). Derudover vil agenterne kunne tilbyde os viden om det konkrete felts logik ved at repræsentere interessepositioner, som det er mere eller mindre muligt og afkastgivende at indtage i feltet.

Kreativ brug af delvist strukturerede mulighedsrum

Men hvis vi samtidigt fastholder, at de er agenter med interesse- og erfaringspositioner i både dette og andre felter, (og læser med tanke på midlertidige, flertydige og sammensatte felter som PZZ), så bliver det igen muligt at åbne analysen for forskellige former for strategisk handling – der kan tage form som tilpasnings-, modstands- og grænseudfordrende positioner.

Modstandsstrategier og deres udfald kan dels forbindes med de ressourcer, fx sociale klienter har med fra andre sammenhænge, som kan ruste dem mere eller mindre godt i forhold til at ændre på noget, en feltspecifik underordnet position til trods⁵².

Og dels kan etablerede ”spil” indeholde flere logikker, ligesom der kan åbnes felter, som inkorporerer og operationaliserer modstandskræfter (jf. Mørcks ”projektbane”, 2003). Staunæs’ (2004) casevalg viser, hvordan skolefeltet indeholder forskellige strategier i forhold til det multikulturelle (som forskelle imellem de to skoler, hvori der udføres feltarbejde) og hvordan der indenfor en skole kan være forskellige professionelle fortolknings- og interaktionsstrategier. På den ene side findes racistiske strategier blandt et mindre antal lærere (som dog kan få konsekvenser for resten, idet de former elevernes forventninger og fortolkningsskemaer i forhold til lærerne mere generelt). På den anden side findes små overskridelser, en ”delvis afmontering af andetheden” (Staunæs 2004: 307), når de etniske andre ikke stilles alene i en position, som er synonym med problemer.

Er refleksiv praksis mulig?

Den kritiske rettelse, der ligger i at komme i tanke om, at det også kan være danske børn, der laver problemer, kunne forstås som en refleksiv tilføjelse til en dominerende diskurs (hos Staunæs 2004 ”den store bekymringsfortælling”), som bl.a. sammenkæder minoritetsetnicitet med (sociale) problemer. Det fører os hen til den sidste diskussion, som med udgangspunkt i spørgsmålet om, hvordan vi overhovedet kan tænke refleksivitet indenfor et Bourdieusk perspektiv, der jo vægter praktiske og kropsliggjorte bevidsthedsformer, også vil illustrere hvordan feltbegrebet ligesom habitusbegrebet kan læses med et poststrukturalistisk blik for det komplekse.

Etableringen af et teoretisk perspektiv på vilkårene for en mere refleksiv bevidsthedsform er centralt, fordi forhåbningen om refleksivitet er en integreret del af selvforståelse i det felt, jeg studerer – et udviklingsprojekt med mål om dobbelt læring. Ligesom vægten på positionskampe gør det relevant for Bourdieu at spørge til den uegennyttige handlings mulighed, sætter vægten på den kropsliggjorte, førbevidste vidensform i habitusbegrebet spørgsmålet om refleksionens, tvivlens og den forandrende lærings muligheder på spil. Hvordan kan vi tænke en type praksis, som overskrider reproduktionen af doxa indenfor Bourdieus praksisteoretiske univers?

Det kan i første omgang lade sig gøre indenfor samme logik som den, Bourdieu anvender overfor den uegennyttige handlings mulighed; for at tænke en sådan handling prakseologisk, må den omtænkes på en måde, så den kan forstås indenfor den tænkeramme, feltoptikken udstikker. Vi må altså forestille os det refleksive som noget, der er en del af en feltlogik, dvs. som omveksleligt til symbolsk kapital indenfor et felt. Refleksivitet skal indenfor den optik ikke behandles som frittænkende individuel praksis, men som en

⁵² Modstandsstrategier kan naturligvis også bestå i strategisk brug af de ressourcer, man har i det konkrete felt, selv fra en underordnet position. Myles (2004: 94) nævner fx det at arbejde langsomt som en ”form of resistance”. Tilsyneladende passive deltagelsesformer kan muligvis også i feltet for socialt arbejde forstås som modstandsformer – fx ikke-deltagelsen blandt de mødre, der trods ihærdige rekrutteringsforsøg, valgte ikke at møde op i PZZ.

interesseorientering indlejret i et spil, der belønner og straffer ud fra en konstruktion af passende refleksivitets-adfærd.

Indenfor det videnskabelige felt, eller i al fald konstruktionistisk-kritiske dele af det, findes denne refleksivitets anerkendelseslogik side om side med dens tilsyneladende modsætning; videnskapitalen. Hos Bourdieu udtrykkes den i opfordringen til at praktisere videnskab med en *"radikal tvivl"* overfor både teoretiske og praktiske forkonstruktioner af sociale problemer. Deraf appellen om at dekonstruere og rekonstruere analyseobjektet, for ikke at reproducere doxa.

Ligesom man for at producere viden må blive i tvivl, må man også for at deltage i det videnskabelige felt, der for Bourdieu også indeholder kampen om at adskille det videnskabelige felt fra det politiske og hverdagsfornuftiges doxa⁵³, netop se på sit positionerede udsyn.

Som videnskabelig aktør, der søger at indtage en anerkendelsesværdig konstruktionistisk-kritisk position, er man altså spændt ud imellem to modstridende interesseorienteringer, idet ens privilegerede position som en, der ved bedre, er afhængig af en konstant selvbetvivlen⁵⁴. Omvendt er selvrefleksionen afhængig af at kunne påvise en forbindelse med og en bevægelse hen imod videnskapitalen for at have symbolsk kapitalværdi⁵⁵. Der er således både et gensidigt konstituerende forhold og et indbygget paradoks i mellem videnskapital og refleksivitet som feltlogikker i det akademiske felt (hvor det kan blive en oplagt løsning at holde sig til den blotte dekonstruktion, for at undgå at komme til at foregive at vide noget, som er i risikozonen for at devaluere refleksivitetskaptalen⁵⁶).

Men refleksivitetslogikken er ikke forbeholdt det akademiske felt. Med politiske (og andre) diskursive bevægelser hen imod individualisering og responsivitet og andre samtidstræk, som bl.a. kan forbindes med informationsteknologiske udvikling og med globaliseringens kompleksitetseffekter, stilles øgede krav til professionelles refleksivitet (jf. fx Lorenz 1998: 259-260 om senmodernitet og refleksivitets byrde). Samtidigt stilles de overfor krav om dokumentation, målbarhed og standardisering, der repræsenterer en anden og noget modstridende logik. Som Caswell (2005) argumenterer for, kan de øgede evidenskrav repræsentere en organisationsorienteret bureaukratisk logik, der fokuserer på regler og standardisering, som står i modsætning til en inklusionsorienteret logik, som tager udgangspunkt i den enkelte klients perspektiver og situation.

Det er dog ikke kun de evidens-orienterede logikker, som står i modsætning til refleksivitetslogikken. Det ibor relationen imellem socialarbejder og klient, at den ene har et behov, som den anden kan afhjælpe, og at relationen dermed er

⁵³ Her ligger i min læsning en dobbelthhed, både destabilisering og reinstallation, af skellet imellem politik og videnskab hos Bourdieu.

⁵⁴ Becks (1997) kritik af og den overmodige (naturvidenskabelige) positivisme kan ses som et eksempel på en kritisk praksis, der reinstallerer denne regel om videnskabens og videnssamfundets indre modsætninger; Overtroen på den moderne sekulariserede viden (videnskabens urealistiske videnskapital) tilsører dens grænser og medvirker til den manglende kontrol, som illusionen om kontrol netop skaber. Sådanne kritikker af "modernitetens backlash" (Beck 1997) er en del af de senmoderne processer, der styrker refleksivitetslogikken vis a vis videnskapitalen i det videnskabelige felt såvel som i forskellige professionelle felter. Schön (2001: 15-20) taler om de professionelle videns tillidskrise, idet tidligere professionsvælde indenfor fx byplanlægning har været udfordret af en øget opmærksomhed på de problemer, professionelle løsninger skaber og på det sociale kompleksitet.

⁵⁵ Jf. fx Bourdieus (2000) kritik af "the diary disease" for at føre til (videnskabeligt irrelevant) personligt navlepilleri.

⁵⁶ Omvendt kunne man kritisere sådanne dekonstruktionismer for dermed at nærme sig videnslogikken på en måde, der kan få et skabsobjektivistisk skær, idet al den afholdenhed i forhold tid til at positivere noget som helst netop også sker i et tilsyneladende forsøg på at træde ud af det politiske - der ellers i radikale konstruktionismer må siges at være reinstalleret i sammenhæng med viden (jf. fx Foucaults magt-viden-perspektiv, Laclau og Mouffes given det "politiske primat").

ulige (jf. Bo og Warming 2003). I relation til ”forældreuddannelse” forstås behovet som en konsekvens af forældrenes antagne kulturelle viden, mens socialarbejderne – i al fald i en traditionel forståelse af forældreuddannelse – positioneres som kulturelt vidende. Uligheden er dermed en vidensulighed, som tildeler socialarbejderen en position som den der ved – og bør vide.

Ligesom i det videnskabelige felt kan der altså være flere logikker i spil i det praktiske socialarbejdsfelt. Nogle af dem sammenknytter viden og magt på en legitimerende måde, mens andre trækker kontra hen imod en destabilisering af socialarbejderes ekspertstatus og/eller evt. anerkendelsen af (de i feltet underordnet positionerede) klienters viden. Socialarbejdere forpligtes på en vidende autoritetsposition på forskellige måder og med forskellige resultater for den måde, hvorpå viden bliver knyttet sammen med magt og hjælp. Det kan dreje sig om viden i form af kendskab til formelle regler, og dermed også objektive mulighedsstrukturer, hvilket primært knytter sig til magten over klientens objektive levevilkår. Afhængigt af brug (fx differentieret imellem klientorienteret eller organisationsorienteret) kan denne videnskapital være forenelig med en kontrollerende eller med en faciliterende (Caswell 2005), advokatagtig (Bo og Warming, 2003) rolle. Videnslogikken kan også dreje sig om en autoritetsposition i forhold til uformelle regler eller rettere skemaer. Disse kan være hverdagsnormative, og dermed sociokulturelt positionerede, ligesom de kan være støttet op af psykologiserende eller kulturaliserende legitimeringsformer, hvilket kan give en problematisk autoritær intervention ind over klientens psykiske territorium, og en mangel på responsivitet overfor klienters viden. Videnslogikken – når den bruges autoritært ud fra uformelle vidensformer – kan altså føre til symbolsk vold eller i Mik-Meyers begrebsliggørelse, onde cirkler, eller – når den refererer til formel regelmestring – til enten mere direkte vold eller hjælp (facilitering).

Derfor er det oplagt at se på, hvordan vi øjner og styrker refleksionslogikker, der retter sig imod bearbejdning og udfordring af de forforståelser, som kan skabe symbolsk voldelige reproduktioner af bestemte problemforståelser. Hvordan kan vi etablere en kritisk sociologisk optik, der styrker de refleksive logikker i socialarbejdsfeltet?⁵⁷

Et Bourdieusk begreb for refleksiv praksis, som det er relevant at se på mulighederne for at overføre fra det videnskabelige felt til det sociale arbejdsfelt, kunne være *socio-analysen*; det at søge kendskab til den sociale genese af en bestemt for viden om et socialt problem, og dermed vide, at den kunne have været anderledes, at viden er positionel. Da de ”sociale problemer”, som konstrueres i bredere diskurser, ikke blot byder sig til for det urefleksive videnskabelige blik, men også for praktiske blikke, er det uhyre relevant at importere socio-analysen som modbegreb til forskellige doxiske kategoriseringer. Hvis vi samtidigt anerkender, at socialarbejdere også er med- og reproducenter af sådanne symbolske strukturer, eller som den institutionelle etnografi påpeger, at sociale problemer konstrueres i bestemte former i social arbejdspraksis, følger *selvobjektiveringen* med som et andet relevant begreb. Selvobjektivering går nemlig ud på at spore den sociale genese af egne fortolkningsskemaer for ikke uforvarende at udøve symbolsk vold ved at antage deres naturlighed. ⁵⁸

⁵⁷ Samtidigt er det muligvis nødvendigt at fastholde samme dobbelthensyn som i spørgsmålet om struktur- og agentperspektiver; på den ene side at styrke udviklingen af refleksive logikker, på den anden side at gøre det på en måde, der ikke gør den eneste legitime logik til den uendelige dekonstruktion. For at agenter kan opleve sig selv som – og blive oplevet som – kyndige, er der sandsynligvis behov for videnslogikken også, men i en form, der ikke tillader symbolsk voldelige vidensformer stabile fastfrysninger – eller i al fald ikke ret længe ad gangen.

⁵⁸ *Socio-analysen* og *selvobjektiveringen* er Bourdieus begreber for god metodologisk refleksivtetspraksis i det videnskabelige felt. De dækker over den form for refleksivitet, som hans radikale tvivl lægger op til, idet det er den sociale – og dermed magtstrukturerede – genese af

Vi må dog ikke uden forbehold overføre refleksivitetsskapitalens regler umiddelbart og uoversat fra det videnskabelige felt til det sociale arbejdes praksisfelt. Dels kan det indebære en disrespekt for de særlige logikker i feltet, dels kunne en sådan overførsel øve vold imod forskellen på praktisk og teoretisk viden (Bourdieu i Callewaert 1994)59.

For det første kræver det altså en konkret opmærksomhed på, hvilken plads og form en refleksivitetslogik måtte indtage i praksisfeltet samt hvilke logikker der i øvrigt præger feltet. I udviklingsprojekter har det måske en naturlig plads i al fald i den officielle feltlogik, men i konkurrence med praktiske behov for at leve op til andre logikker; at vide for at kunne handle rimeligt effektivt i opbygningen af projektdesignet og at yde hjælp ved at vide noget i relation til deltagerne. Ved siden af den udviklingsappel, der ligger i projektet, er det samtidigt en del af et socialarbejdsfelt, hvor videnshierarkiet i mellem klienter og socialarbejdere er en indlejret del af spillet, hvilket måske fører en indbygget rolleforvirring med i kølvandet på en målsætning som den om ”dobbelt læring”. For det andet må vi måske som Myles stille os kritiske overfor risikoen for, at overførslen importerer det skel, han finder hos Bourdieu imellem ”sand videnskabelig sociologi” og ”unreflexive social science and politics, both of which utilize commonsense values and ideas that are ’endoxic’” (Myles, 2004: 94). Bourdieu understreger flere steder forskellen på den teoretiske og den praktiske viden, bl.a. i et interview med Beate Kraus (i Callewaert red., 1994: 118), hvor han taler om, hvordan ”agenterne, på en måde, kender den sociale verden bedre end teoretikerne” samtidigt med, at ”de ikke virkeligt kender den, og at videnskabsmandens arbejde består i at gøre denne praktiske viden eksplicit”. Myles (2004: 95) kritiserer det skarpe skel mellem hverdagsviden og videnskabelig viden for at få eurocentriske toner og ”politisk suspekt efterklang fra den epistemologiske distinktion der trækkes i mellem doxa og det diskursive”.

Myles’ kritik er relevant, også fordi den bedreviden der ligger i antagelsen om sociologens evne til at se bagom tingenes fremtrædelsesform, i modsætning til praktikerne, der er fanget ind af doxa, og dermed kun kan vide uden at vide, minder om det vidensautoritetsforhold, en psykologiserende og individualiserende problemforståelse underordner sociale klienter i vis a vis professionelle. Kritikken berører i min læsning spørgsmålet om forholdet imellem refleksivitet og objektivitet (en af videnskabens privilegerede videnslogikker) via en antagelse om en særlig videnskabelig evne til at sætte sig ud over doxa. De videnskabsteoretiske aspekter skal ikke diskuteres her, hvor det interessante er, at der trækkes et skel imellem den praktiske viden, der muliggør handling, og den videnskabelige viden, der muliggør kritik. I modsætning hertil mener Myles, at en refleksiv sociologi må inkludere refleksionens mulighed for at opstå af hverdagslivet.

Og det kan netop kræve, at det skarpe skel imellem handling og kritik erstattes af antagelsen om en mere vekslende fleksen imellem det praktiske og det kritisk refleksive60. Schön (2001) forstår professionel kompetence som en

vores ”viden”, der skal analyseres forud for og sideløbende med, at et undersøgelsesproblem kan konstrueres. (jf. fx Bourdieu 1994, 1996, 2000)

⁵⁹ Et andet problem kunne være, at overførslen af videnskabelige kvalitetsbegreber til praksisfeltet måske forudsætter en problematisk antagelse om en lineær og ensrettet relation imellem viden, læring og praksis (jf. Lave og Wenger 2003).

⁶⁰ Fx kan jeg se praktikere og forældre flekse imellem doxisk praksis og refleksion over den måde, de konstruerer kulturelle forskelle på, uden at det refleksive nødvendigvis gør det af med doxa. Også i det akademiske felt flekkes ofte imellem doxa og refleksion - som når Mik-Meyer (på forelæsning på RUC i foråret 2005) på en gang præsenterer en radikalt konstruktivistisk tilgang til magt og viden (som fordrer refleksivitet), og alligevel taler om sig selv som et talerør for empiriske ”sandheder, der måtte frem” (i overensstemmelse med et realistisk og objektivistisk doxa). Også Bourdieu repræsenterer objektivistiske hhv. konstruktivistiske sider på en måde der kan virke fleksende snarere end kohærent

blanding imellem udøvelse og refleksion, en form for refleksion-i-handling, der opstår, hvor den etablerede viden-i-handling ikke strækker til, eller hvor man tillader sig overraskelse og forvirring i kendte situationer. Det er en appellerende optik, hvis vi skal afmontere handling/kritik-dikotomien. Men jeg mener dog, at vi må være påpasselige med ikke at bruge begrebet om refleksion-i-handling til at indikere en virtuos sammensmeltning eller ligefrem en kumulativ vidensopbygning i den praktiske teorialprøvning og- udvikling i det akademiske som andre felter. Ind i mellem forekommer det at de to planer snarere fører en parallel tilværelse (som i ”jeg er ikke racist [refleksion], men jeg kan bare ikke lide denne og hin etniske gruppe [doxa]”). Lejlighedsvis får refleksion og doxa selvfølgelig lov til at krydse spor på en måde, der kan give refleksionen mulighed for at indvirke på praksis. Andre gange er refleksionen måske indbygget i praksis på en måde, der gør den usynlig for det udefrakommende blik. Der vil vel som regel være et punkt, hvor refleksionen erstattes af positioneret vælgen. Det interessante er, at finde det punkt, hvor bevægelsen også går den modsatte vej, hvor man tillader det formodet kendte at overraske og forvirre.

Opsummering

Jeg har i dette afsnit argumenteret for, at vi må anerkende den dobbelte logik af både hjælp og magt, og dermed også de paradoksale handlebetingelser, den fører med sig i form af den symbolske volds dilemma, som grundlæggende betingelser i felter for socialt og integrativt arbejde.

Det fører os til spørgsmålet om hvordan vi kan analysere *gradueringer* af hjælp og magt i form af tilbud til klienter om del i de kapitalformer, der betinger deltagelsesmuligheder, hhv. af magt i form af symbolsk vold, der står i modsætning til anerkendelse af forskelle som mangfoldighed ved at indebære den miskendte omskrivning af dem til værdier i en hierarkisk orden.

For at kunne forestille os, at sådanne gradueringer kan være et resultat af agents praksis, og at det dermed kan have betydning hvordan de udnytter et institutionelt mulighedsrum som det, der potentielt findes i et udviklingsprojekt, er det nødvendigt at konstruere begreber om agency, der kan rumme sådanne variationer og deres potentielle bidrag til (større eller mindre) overskridelser af magtforhold.

I den forbindelse har jeg argumenteret for, at en poststrukturalistisk læsning af Bourdieus *habitus*- og feltbegreber kan understøtte det komplekse perspektiv på agents handle- og fortolkningsmuligheder i socialarbejdsfeltet. For i højere grad at kunne inddrage klienter som agenter i analysen, kan det være frugtbart at se på deres *habitus* som mere sammensat, end klientrollen måtte antyde, ligesom det er nødvendigt at konstruere klienter som positioner, der har mulighed for at handle strategisk. En poststrukturalistisk læsning af *habitus* får betydning for, hvordan vi kan se på kampe; ikke kun imellem positioner forstået som relativt entydige person-positions- eller felt-professions-sammenfald, men også som feltinterne, professionsinterne og ligefrem aktør-interne kampe imellem en persons forskellige positionelle erfaringer og orienteringer.

Vægten på flertydighed i *felt*begrebet bidrager bl.a. til at begrebsliggøre vilkårene for socialarbejderes refleksive praksis, idet vi kan se feltet som et mulighedsrum for praksis, som kan rumme flere logikker – heri refleksion/doxa, hjælp/magt, reproduktion/overskridelse, system-klientroller/andre positionelle forhold. Dermed støtter det blikket for varierende praktiske muligheder, selv indenfor felter, der er delvist struktureret af bestemte logikker.

Opsamling; magt og praksis

Formålet med dette arbejdsblad har været at etablere et kritisk sociologisk perspektiv på magt- og handlingsspørgsmål, hvorudfra analyseobjekter indenfor feltet for integrationsarbejde kan konstrueres.

Jeg argumenterede indledningsvist for, at integrationsbegrebet fortsat kan have en anvendelighed, hvis det behandles som en analytisk konstruktion af en normativ horisont for relationen imellem minoritet og majoritet, som får sin værdi ved konstant at skulle stå i dynamisk modspil til både assimilation og segregation. En sådan normativ horisont kan tage udgangspunkt i Frasers begreb om deltagelsesligestilling, der refererer til spørgsmål om både ressourcefordeling og forskelsanerkendelse. Den teoretiske opgave er derfor at konstruere en platform for forståelsen af det sociale arbejdes potentialer for at øge agenters deltagelsesmuligheder. I udviklingsprojektet PZZ handler det både om etniske minoritetsforældres deltagelsesposition i forhold til offentlige institutioner som fx skolefeltet, og om professionelles handlederskaber i det ulige samarbejdsforhold - dvs. deres kapacitet til at lade minoritetsforældre deltage under vilkår, der ikke blot presser dem ud i enten assimilation, underordning eller udelukkelse.

Det sidste har været begrebsliggjort som den symbolske volds dilemma. Den centrale plads for netop dette forbehold overfor det sociale arbejdes muligheder for at skabe deltagelsesmuligheder stammer fra den magtkritiske konstruktion af det sociale arbejde (og de fleste andre sociale relationer imellem minoritet og majoritet), som jeg har bygget op med base i Bourdieus begrebsapparat. Herfra bliver spørgsmålet om deltagelse primært til et spørgsmål om kapital; hvilke vilkår er der for, at vi kan analysere socialt arbejde som et tilbud om kapital-tilegnelse for udsatte positioner?

Dette spørgsmål er blevet rejst på baggrund af min kritik af, hvordan den institutionelt etnografiske socialarbejdsforskning netop gør det af med denne type af spørgsmål ud fra en kritisk sociologisk position, som ikke er helt ulig Bourdieus (og som ofte bliver læst som en Bourdieu-position). Spørgsmålet om, hvordan socialarbejdere kan tilbyde at dele deres institutionelle kapital med forældre, kunne derfor ved første blik se ud til at stamme fra et andet perspektiv end en magtkritisk sociologisk optik.

Ikke desto mindre mener jeg, at både kapital- og feltbegrebet rummer plads til, at vi kan rejse spørgsmålet indenfor en Bourdieusk optik. Bl.a. fordi det her indenfor kan være en feltspecifik interesse-orientering for de magtfulde at dele deres ressourcer med mindre kapitalstærke, hvis dette svarer til det, som giver symbolsk kapital i feltet. Dette fjerner dog hverken spørgsmål om de magtimplikationer, der måtte være af at søge at "dele" eller pålægge dominerede positioner majoritetens dispositioner. Derfor er det nødvendigt også at spørge til, hvordan uoverensstemmende feltlogikker som magt/hjælp, kapitaldeling/symbolsk vold og videnshierarki/dialog, doxa/refleksivitet bliver et vilkår for integrationsarbejdet.

Men det er vigtigt at undgå, at dette spørgsmål får et automatisk og deterministisk svar, som lukker helt ned for det første og andre spørgsmål om det sociale arbejdes produktive karakter og i øvrigt reducerer både forældre og socialarbejdere til passive medier for reproduktionen af etablerede magtstrukturer. Derfor har jeg åbnet op for diskussionen af, hvordan Bourdieus habitusbegreb og strategiforståelse kan konstrueres og anvendes på en måde, så der bliver rum for handlingens produktive og ikke-helt-forudsigelige og potentiale ved bl.a. at vægte modstandsstrategier og muligheden for kritisk-refleksiv praksis. Jeg har argumenteret for, at dette desuden kræver en understregning af den flertydighed, der kan ses via feltoptikken, således at aktører ikke forstås som entydige positioner i et enkelt institutionelt felt, men som erfaringspositioner med kapital og habitus fra deres bevægelser igennem en

flerhed af felter. Dette lægger op til en mere post-strukturalistisk læsning af Bourdieus prakseologi.

Deltagelsesligestilling som normativt anker

Den symbolske volds dilemma kan være nyttigt at have i mente, når man ser på den uerkendte magt i minoritets-/majoritets- og socialarbejder-/klientrelationer, idet det som i Mik-Meyers (2004) analyse kan gøre os opmærksomme på, hvordan pålæggelsen af de vidensautoritæres definitioner af de underordnede problemer, fx igennem den individualiserende diskurs om sociale problemer kan lukke for institutionel forandring og lydhørhed overfor klienter. Det magtkritiske blik kan derfor berige analysen af integrationsarbejde. Men ud fra den symbolske voldsoptik er det samtidigt let at komme til at berøve dominerede aktører agency i betydningen at kunne handle på en måde, der gør en (transformativ/overskridende) forskel i forhold til feltet, ved at bidrage til den kontinuerlige omfortolkning og transformation af symbolske strukturer (jf. Sewells definition, 1992). Dette problem styrkes af, når det kritisk-sociologiske blik søger at gøre det af med det komplekse og flertydige i praktiske felter. Med trangen til at afsløre det usynlige følger en latent risiko for dikotomisering af ”det egentlige” og ”dets fremtrædelsesform”, idet målet kan blive at vise at noget ”i virkeligheden” er magt og ikke hjælp, vold og ikke kapitaldeling, reproduktion og ikke refleksion (ligesom forskningen er kritisk og ikke praktisk).

Frem for en sådan søgen efter det egentlige foreslår jeg, at vi søger at udholde nogle af de mange både-og’er, empiriske analyser oftest vil være bedst tjent med, dvs. destabiliserer dikotomiseringen. En opløsning af magt/hjælp-dikotomien behøver ikke betyde en tilbagetrækning fra al magtkritik. Ud fra den basale antagelse, at denne paradoksalitet ikke kan opløses, må næste skridt være at opdyrke et analytisk blik for variationer, gradueringer, vægtning og små bevægelser. Sociale teknologier kan have forskellig relevans i forhold til de ressourcer, klienter kan og vil have udbytte af at blive tilbudt, ligesom de kan være mere eller mindre ladede med symbolsk (eller direkte) vold. Dvs. de kan hælde mere eller mindre til en af dilemmaets sider. Dette kan naturligvis ikke behandles særligt frugtbart på et generelt teoretisk plan, men bliver relevant i analyser af konkrete processer.

Som udgangspunkt kan integrationsbegrebet, forstået i relation til det normative ideal om deltagelsesligestilling, dog hjælpe os på vej. Det ene aspekt af dette deltagelsesperspektiv kan lede til spørgsmål om, hvordan socialarbejdere konkret stiller deres ressourcer til rådighed for at styrke forældrenes deltagelsesposition. Heri hvilke typer af handlemuligheder og -ressourcer, der opfattes som relevante i henhold til de problemdiskurser, som er i spil. En individualiserende og/eller kulturaliserende forståelse af sociale problemer vil lede socialarbejdere til at stille andre typer af *ressourcer* til rådighed for deres klienter end fx en mere strukturel tilgang ville.

Et første spørgsmål, der kan rejses ud fra et ikke-dikotomisk blik på interaktionen imellem system og klienter kan således rettes imod de versioner, der skabes plads til. Som det fremgår af både Staunæs’ (2004) analyse af subjektiveringstilbud i folkeskolen og fx Mik-Meyers (2003, 2004) analyser af klientkategorier i revalideringen, linker bestemte problemoplevelser og løsninger desuden til identitetsspørgsmål. Problemversioner indebærer som nævnt også forskellige grader af symbolsk vold, der bl.a. tager form i individualiseringen af sociale magtforskelle som individuelle kompetenceforskelle.

Det fører os til deltagelsesligestillingens andet aspekt, *anerkendelsesaspektet*, som bl.a. har at gøre med, hvordan forskellighed håndteres i konkrete interaktionsformer, og dermed med gradueringer af symbolsk vold.

Retoriske sanktioner - eller deres fravær – overfor det forskelligartede kan skabe mere eller mindre rum for forskelligheder som variation frem for som hierarkiske gradueringer af afstand/nærhed til dominerende koder.

En ikke-dikotomisk kritisk sociologisk optik, der inkluderer magt og hjælp-potentialer og ser interaktionen som en kompleks forhandling imellem ulige positionerede men ikke-helt-forudsigeligt disponerede agenter i et felt med komplekse logikker, kan således spørge til variationer og gradueringer med basis i det normative begreb om deltagelsesligestilling, hvilket bl.a. vil lede os til at se på interaktionens forhandlinger af versioner og identiteter.

Litteratur

- Andersen og Kaspersen 2000, *Klassisk og moderne samfundsteori*, Hans Reitzel, KBH
- Andersen og Larsen (1998) "Velfærdsstat og velfærdssamfund" i Andersen (red.) *Sociologi – en grundbog til et fag*, Hans Reitzel, KBH
- Anderson, B. (2001) *Forestillede fællesskaber: refleksioner over nationalismens oprindelse og udbredelse*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg
- Anderson, S. (2004): "Kunsten at drille en vikar" i Ulla Ambrosius Madsen (red.) *Pædagogisk antropologi: refleksioner over feltbaseret viden*, Hans Reitzel, KBH.
- Aude, J. (2000) *Sehstyre gruppearbejde: empowerment i praksis*, Dafolo, Frederikshavn
- Baines, Donna (2002) "Storylines in Racialised Times: Racism and Anti-racism in Toronto's Social Services" i *British Journal of Social Work*, 32, pp. 185-199
- Beck, U. (1997) *Risikosamfundet: på vej mod en ny modernitet*, Hans Reitzel, København
- Billig, M (1997) *Banal nationalism*, Sage, London
- Bo, K.-A., Koberg Christiansen, L., Gehl, I, Rump, K. J. (2000) *Se, det er mig i stormvejr! skilsmissebørn og samværskonflikter*, Nyt Juridisk Forlag, København
- Bo, I. G. og Warming, H (2003) *Når livet gør ondt: en undersøgelse af ordninger med kontaktpersoner og personlige rådgivere for børn og unge*, Frydenlund
- Bourdieu. P (1995) *Distinktionen: en sociologisk kritik af dommekraften*, Det lille Forlag, Frederiksberg
- Bourdieu, P. [og Wacquant, L. J. D.] (1996) *Refleksiv sociologi*, Hans Reitzels Forlag, København
- Bourdieu, P. (1997) *Af praktiske grunde: omkring teorien om menneskelig handlen*, Hans Reitzels Forlag, København
- Bourdieu, P. (1998), *Acts of Resistance*, Polity Press, Cambridge
- Bourdieu, P. [og Accardo, A. et al.] (1999) *The weight of the world: Social suffering and impoverishment*, Polity Press, Oxford
- Bourdieu, P. (2000) *Participant objectivation*, Huxley Memorial Lecture, UCL
- Bourdieu, P. (2005) *Udkast til en praksisteori. Indledt af Tre studier i kabylsk etnologi*, Hans Reitzels Forlag, København
- Bourdieu, P. og Passeron J.-C. (1990) *Reproduction in education, society and culture*, Sage, London
- Bredsdorff, N. og Rasmussen, F. D (1989) "Den responsive stat – også kaldet selvforvaltningsstaten", i *Social Kritik*, nr. 2
- Bundgaard, H. (2004) *Socialitet: Normalitetens kategorier*, upubliceret paper præsenteret på konferencen "Ethnic Minorities, Integration and Marginalisation", SFI, København, 26. – 27. feb.
- Callewaert, S. (red.) (1994) *Pierre Bourdieu: centrale tekster inden for sociologi og kulturteori*, Akademisk Forlag, København
- Carstens (2002) "Motivation i visitationssamtaler på aktiveringsområdet" i Järvinen, M., Elm Larsen, J., Mortensen N (red.) (2002) *Det magtfulde møde mellem system og klient*, Århus Universitetsforlag, Århus
- Caswell, Dorte (2005) *Handlemuligheder i socialt arbejde - et casestudie om kommunal frontlinjepraksis på beskæftigelsesområdet*. Ph.d.-afhandling. AKF og Roskilde Universitetscenter
- Caswell, D, Eskelinen, L. og Olesen, S. P. (2005), *Faglighed i socialt arbejde som forskningsgenstand – et kritisk-konstruktivt perspektiv*, arbejdsrapport, AKF
- Cranil, M. (1994), *Decentralisering og selvforvaltning i folkeskolen – de første års erfaringer*, Undervisningsministeriet
- Dominelli, Lena (1998) "Multiculturalism, anti-racism and social work in Europe" i Williams, Soydan and Johnson (eds.) *Social Work and Minorities: European Perspectives*, Routledge, London, pp. 36-57.
- Donzelot, J. (1995) "Promoveringen af det sociale" i *Dansk Sociologi*, 3/96-1995
- Egelund, Tine (1997): *Beskyttelse af barndommen*, Hans Reitzels Forlag, København

- Egelund, T. (2003) "'Farlige' forældre: den institutionelle konstruktion af dem, der afviger fra os" i Järvinen, M. og Mik-Meyer, N. (red.) *At skabe en klient: institutionelle identiteter i socialt arbejde*, Hans Reitzel, KBH
- Ejrnæs, M. (2004) "Socialpolitikens virkninger: integration, differentiering, selvbestemmelse og disciplinering?" i J. Elm Larsen og I. Hornemann Møller *Socialpolitik*, Hans Reitzel, KBH
- Ejrnæs, M. og Skytte, M. (2004) "Etniske minoriteter og socialpolitik" i J. Elm Larsen og I. Hornemann Møller *Socialpolitik*, Hans Reitzel, KBH
- Engeström, Y (1998/[1986]) "Den nærmeste udviklingszone som den basale kategori i pædagogisk psykologi", i Hermansen, M. (red.) *Fra læringens horisont – en antologi*, Klim, Århus
- Esping-Andersen, G. (1990) *The three worlds of welfare capitalism*, Polity, Cambridge
- Fook, J. (2002) *Social work: Critical theory and practice*, Sage, London
- Fraser, N og Honneth, A. (2003) *Redistribution or recognition? a political-philosophical exchange*, Verso, London
- Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford
- Giddens, A. (1984) *The constitution of society: outline of the theory of structuration*, Polity Press, Cambridge
- Giddens, A. (1994), *Beyond Left and Right: the Future of Radical Politics*, Polity Press, Cambridge
- Giddens, A. (1998) *The third way, the renewal of social democracy*, Polity Press, Oxford
- Gulløv, Eva (2004): "Institutionslogikker som forskningsobjekt" i Ulla Ambrosius Madsen (red.) *Pædagogisk antropologi: refleksioner over feltbaseret viden*, Hans Reitzel, KBH.
- Hamburger, C. (1989) *Assimilation eller integration? Dansk indvanderpolitik og tyrkiske kvinder*, Politica, Århus
- Hauge, H. og Horstbøll, H (red.) (1988) *Kulturbegrebets kulturhistorie*, Aarhus Universitetsforlag, Århus
- Hegland, T. J. (1994) *Fra de tusind blomster til en målrettet udvikling*, Forlaget ALFUFF, Aalborg
- Held, F. (1983) *Undervisningspligten*, Gads Forlag, Gylling
- Henriksen og Prieur, A. (2004) "Et nyt perspektiv på magt i det sociale arbejde", *Dansk Sociologi* 2004:3, s. 101-112
- Horst, C. (1988) "Integration og assimilation" i Horst (red.) *Den flerkulturelle udfordring. Socialisation og børn fra etniske mindretal*, Kultursociologiske skrifter nr. 24, Københavns Universitet
- Jensen, P. (1996) *Komparative velfærdssystemer: kvinders reproduktionsstrategier mellem familien, velfærdsstaten og arbejdsmarkedet*, Nyt fra Samfundsvidenskaberne, KBH
- Jensen, I. (1998) *Interkulturel kommunikation i komplekse samfund*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg
- Järvinen, Margaretha (2004) *Hjemløse flygtninge og indvandrere*, Hans Reitzel, KBH
- Järvinen, Margaretha (1998) "At konstruera och dekonstruera sociala problem". I: A. Kongstad m.fl. (red.): *Kvinder på randen*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Järvinen, M., Elm Larsen, J., Mortensen N (red.) (2002) *Det magtfulde møde mellem system og klient*, Århus Universitetsforlag, Århus
- Järvinen, M. og Mik-Meyer, N. (red.) (2003) *At skabe en klient: institutionelle identiteter i socialt arbejde*, Hans Reitzel, KBH
- King, A (2000) "Thinking with Bourdieu against Bourdieu: A 'Practical' critique of the Habitus", I *Sociological Theory*, Vol. 18, No. 3 (Nov 2000), 417-433
- Kofoed, J. (2003) *Eleverpli: inklusion-eksklusionsprocesser blandt børn i skolen*, ph.d.-afhandling Institut for pædagogisk psykologi, Danmarks Pædagogiske Universitet, KBH
- Kristensen, C. J. (1997) "Gensidig integration – ansatser til en teoretisk tilgang til differentieret social integration" i Hegland et al (red.) *Sammenbrud eller sammenhold? Nogle udviklingstendenser for velfærdsamfundet*, Forskningsenheden for differentieret social integration, Akademisk Forlag

- Laclau, E. and Mouffe, C. (1985), *Hegemony and Socialist strategy*, Verso, London
- Laclau, E. (2002) "Universalisme, partikularisme og spørgsmålet om identitet" i Laclau og Mouffe, *Det radikale demokrati – diskursteoriens politiske perspektiv*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg
- Larsen, J. Elm og Møller, I. Hornemann (2004) "Teorier om velfærdsstat og socialpolitik" i J. Elm Larsen og I. Hornemann Møller (red.) *Socialpolitik*, 2. udgave, Hans Reitzel, KBH
- Lave, J. (1988) *Cognition in Practice: mind, mathematics and culture in everyday life*, Cambridge University Press, Cambridge
- Lave, J og Wenger, E. (2003) *Situeret læring - og andre tekster*, Hans Reitzel, KBH
- Lorenz, Walter (1998) "Social work, social policies and minorities in Europe" i Williams, Soydan and Johnson (eds.) *Social Work and Minorities: European Perspectives*, Routledge, London, pp. 247-264
- Luke, T. W. (1994), 'Placing power/siting space' in *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 12
- Marshall, T. H. (1964), *Class, Citizenship and Social Development*, Doubt Day, New York
- McDermott, R. P. (1996) "Hvordan indlæringsvanskeligheder skabes for børn" i Højholt og Witt (red.) *Skolelivets socialpsykologi*, Unge Pædagoger, s. 81-115
- Mertens, D. (1998), *Research methods in education and psychology: integrating diversity with qualitative and quantitative approaches*, Sage Publications, California
- Mik-Meyer, N (2002) „Omsorgens herredømme“ i Järvinen, M., Elm Larsen, J., Mortensen N (red.) (2002) *Det magtfulde møde mellem system og klient*, Århus Universitetsforlag, Århus
- Mik-Meyer, N (2003) „Anne er sygdomsfikseret: forhandling af en institutionel diagnose“ i Järvinen, M. og Mik-Meyer, N. (red.) (2003) *At skabe en klient: institutionelle identiteter i socialt arbejde*, Hans Reitzel, KBH
- Mik-Meyer, N (2004) *Dømt til personlig udvikling: identitetsarbejde i revalidering*, Hans Reitzel, KBH
- Moldenhawer (2001) *En bedre fremtid? Skolens betydning for etniske minoriteter*, Hans Reitzel, København
- Mouffe, C. (1992), 'Introduction' in Mouffe, C. (ed.), *Dimensions of radical democracy: pluralism, citizenship, community*, Verso, London
- Myles, J. F. (2004) "From Doxa to Experience. Issues in Bourdieus Adoption of Husserlian Phenomenology", i *Theory, Culture, Society*, Vol. 21(2): 91-107
- Mørck, L. L. (2003) *Læring og overskridelse af marginalisering*, Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag, KBH
- Nøhr Larsen, M (2004) *De Små oprør, tanker og metoder i arbejdet med minoritetspiger*, Århus Universitetsforlag, Århus
- Schmid, H. (1995) "Velfærdsstatens Solidaritetsformer" i *Danske Sociologi*, 3/96-1995
- Schön, D. A. (2001 [1983]) *Den reflekterende praktiker. Hvordan professionelle tænker, når de arbejder*, Forlaget Klim, Århus
- Sewell, W. H. (1992) "A Theory of Structure: Duality, Agency and transformation", i *American Journal of Sociology*, vol. 98, Number 1 (July 1992): 1-29
- Smith, A. D. (1998): *Nationalism and Modernism*, Routledge, London and New York
- Smith, D. E. (2002) "Institutional ethnography" i T. May (ed.) *Qualitative research in action*, Sage, London og Thousand Oaks
- Skovgaard-Petersen, V. (1978) "Lighed i skolen – mulighed eller illusion?" i Markussen (red.) *Danske skoleproblemer – før og nu*, Gjellerup, KBH
- Skovmand (1978) "i Markussen (red.) *Danske skoleproblemer – før og nu*, Gjellerup, KBH
- Skytte, Marianne (2002) *Anbringelse af etniske minoritetsbørn – om socialarbejders vurderinger og handlinger*, Lund Dissertations in social work 11, Socialhögskolan, Lunds Universitet, Lund

- Staunæs, D. (2004) *Køn, etnicitet og skoleliv*, Samfundslitteratur, Frederiksberg
- Stax, T. B. (2005) *Duetter fra anden sal på slottet: et interaktionelt perspektiv på samtaler mellem hjemløse og socialarbejdere*, [Ph.D.-afhandling, Sociologisk Institut, Københavns Universitet](#)
- Stax, T. B. (2003) "Fordi ingen er ens - eller -? : en analyse af tre hjemløse klienters strategier på et lokalcenter" i Järvinen, M. og Mik-Meyer, N. (red.) (2003) *At skabe en klient: institutionelle identiteter i socialt arbejde*, Hans Reitzel, KBH
- Ussing Olsen, P. (1986) *Skolen for samfundet*, Dafolo interprent, Frederikshavn
- Taylor (2000) "Metageographical moments" in *Globalisation and World Cities Study Group Bulletin*, on www.lboro.ac.uk/departments/gy/research/gawc/rb33.h
- Taylor, P. J. and Flint, C. (2000) *Political Geography – world-economy, nation-state and locality*, 4th edition, Prentice Hall
- Willis, P. E. (1978) *Learning to labour: how working class kids get working class jobs*, Saxon House, Farnborough

